

VARIA

Emlékezzünk

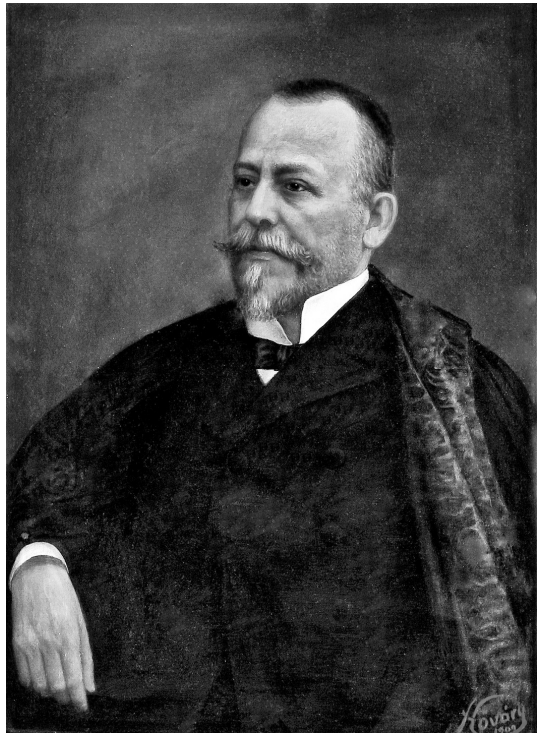
Gaal György

Bartók György, a filozófus püspök halála centenáriuma

A 19. század kiegyezést követő utolsó harmada Magyarországon az egységesülés jegyét hordozza magán. Az erdélyiek százados álma, az unió néha fájdalmas, önmegtágadó lépéseket is kikényszerít. Különösen az egyház és az ezzel szoros kapcsolatban lévő tanügy esett át alapvető változásokon. A féltve őrzött és ápolt autonómiát több vonatkozásban is fel kellett adni, egyre több beleszólást engedve az állami hatóságoknak. Akkor, a magyar állammal szemben ez szinte természetesnek tűnt, ma viszont, száz esztendő távlatából, hatalomváltozások tanulságait elemezve nem mindig bizonyulnak helyesnek az egykori döntések.

Az erdélyi reformátusokat két vonatkozás is alapvetően érintette. Az egyik az egyházkerületek régóta tervezett, s végül az 1881 őszen tartott debreceni zsinaton megalkotott közös alkotmánya és rendtartása, tehát valamelyes egységesítése. A másik pedig a tanügyi intézmények besorolása az egységes magyar oktatási hálózatba. Ez különösen az 1883. május 23-án szentesített, a középiskolákról és azok tanáiról szóló törvény életbe léptetése után vált időszerűvé. Az új törvény előírta az állam felügyeleti jogát a felekezeti iskolákkal szemben is, meghatározta az iskolák felszereltségét és tanárainak számát, végzettségét. Azok a tanintézetek, amelyek saját és egyházi forrásokból nem tudták fedezni a kiépítés, felszerelés költségeit, államsegélyért folyamodhattak, viszont el kellett fogadniuk az állami tanterv alkalmazását.

Az erdélyi hagyományos felekezeti oktatás a 19. század közepéig a hatnyolc – köztanítók oktatta – alsó osztályt követően a két-hároméves bölcséleti tanfolyamra helyezte a hangsúlyt, itt tanított a négy-öt külföldön is járt professzor: mindenekelőtt teo-

Dr. Bartók György (1845–1907)

lógiaát és filozófiát, történelmet és filológiát, utóbb egy kevés matematikát és fizikát is. Ez a bölcséleti tanfolyam tulajdonképpen a papképzést szolgálta, végzettjei a megfelelő vizsgák letétele után lelkészi kinevezést kaptak, a legjobbak pedig külföldre mehettek: német vagy hollandiai egyetemeken egy-két évig tovább képezhették magukat. A lelkészi diploma mellé azonban csak nagyon ritkán szereztek külföldön is valamilyen végzettséget, fokozatot, például doktorátust. Az erdélyi egyházkerület csak 1854-ben állított fel egy kétéves „papnövelde”, melynek székhelyét Nagyenyeden jelölték ki, de az ottani épületek rendbetételéig, 1862-ig Kolozsváron működött.¹ 1869-ig Enyeden létezett egy kétéves jogi kurzus is, s aki teológiára készült, annak ezt is el kellett végeznie. Itt nemcsak jogi tárgyakat, hanem filozófiát is bőven tanulhatott. 1869-ben azonban az egyház a jogi tanfolyamot beszünteti, illetve felmerül annak Marosvásárhelyre való összpontosítása. 1870-ben azonban felfüggesztik ott is a jogtanítást, mert képtelenek versenyezni az 1863 óta Kolozsvárt működő „Királyi Jogakadémiával”, s amúgy is küszöbön áll a kolozsvári egyetem megnyitása.² A kieső jogi kurzus helyett az addig két-kétéves bölcséleti és teológiai oktatást három-háromévesre emelik.

Amint a jogi oktatás esetében történt, a kolozsvári egyetem felállításával rövidesen meg kellett változtatni a tanárképzés rendszerét is. A század első felében még minden képzettségű bölcsész-teológusok helyett tanári diplomás oktatókra lett szükség, ezek képzését a középiskolai törvény meg is határozta és kötelezővé tette. A század közepéig a bölcséleti kurzus minden tanára filozófus is volt, s feljegyezték róla, hogy Descartes, Leibniz vagy éppen Kant szerint tanította a filozófiát. Csak nagyon kevesen jutottak el odáig, hogy nyomtatott művekben továbbhaladjanak a mesterük kijelölte úton. A kolozsvári egyetem első filozófia professzora, Szász Béla is még ezek sorából került ki. Az 1870-es évektől azonban már a szakosodás kötelezővé vált, s a filozófiában képzettek sem érdemelték ki mind a filozófusi rangot. Szász tanszéki utóda, Böhm Károly alapít majd kolozsvári filozófiai iskolát.

Az 1880-as években az iskolák filozófiai kurzusa meg is szűnik, betagolódik a nyolcosztályos gimnáziumi oktatásba, melynek lezárása az érettségivel történik.

A kolozsvári egyetem felállítása után még a teológia sorsa maradt kérdéses. Már az egyetem alapítása körüli csatározásokban felmerült annak lehetősége, hogy létesítsenek egy protestáns teológiai kart is Kolozsvárt, hisz a fővárosi egyetemen volt római katolikus hittudományi kar. Erre nem került sor. Az igény azonban fennállt, hogy a lelkészképzést is egyetemi szintre kell emelni, bármilyen költséges legyen ez. Az 1870-es évektől az egész erdélyi reformátusságot megosztó pártvita középpontjába került a kérdés, hogy a kiépítés a már hagyományosnak számító Nagyenyeden, vagy pedig a püspöki székhelynek számító egyetemi városban, Kolozsváron történjék-e. Ennek a vitának az egyik központi harcosa, megtérő vezéregyénisége volt Bartók György. Élete legtermékenyebb két évtizedét ebben a harcban töltötte el, s minden álma az volt, hogy bölcséletet tanítson a leendő teológusoknak. Tudását Erdély-szerte elismerték, kitarását püspöki székekkel jutalmazták, de tanári katedrát csak átmenetileg kaphatott.

¹ Vö. [Bartók György:] Huszonöt év a Bethlen-főiskola Theologiai Akadémiája történetéből. In: *Emlékkönyv Dr. Kovács Ödön ref. theol. akad. tanár tanárságának huszonöt éves ünnepéje alkalmából* [A továbbiakban *Kovács Ödön-emlékkönyv*] h. n., é. n. 54–60.

² Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. Kolozsvár 2001, 23–24., 35–36.

A gyermekkor és felkészülés éve

A málnási Bartók család 1610-ben kapott székely lófő nemességet. A család nemzedékei rendszerint gazdálkodtak, de szükség esetén hol Báthori, hol Bethlen, hol pedig a Rákócziak seregében forgatták a fegyvert.³ Bartók Ferenc és gidófalvi Vitályos Lídia egyik fiaként született a háromszéki Málnáson 1845. szeptember 20-án Bartók György. A Vitályosok is előkelő székely családnak számítottak, soraikból több lelkész került ki. Így valószínűleg az anyai ősök példája is befolyásolta az ifjú Bartók pályaválasztását. Málnáson 1873-ig református elemi iskola működött, akkor azt községivé alakították. Tanítója az 1850-es évek első felében a bodoki születésű Füzéri Lajos volt.⁴ A mindössze 575 lakosú, de a közeli fürdőhelyről mégis elég ismert falu elemijében kezdte a kis György tanulmányait, majd innen vitték be szülei a közeli Sepsiszentgyörgy 1872-ig fennállt német nyelvű Normaiskolájába. Itt katonai fegyelemre szoktatták a gyermekeket, s megtanították a német nyelv mellett számolni és szépen írni is. Innen iratkozott át az 1859-ben megnyitott későbbi Székely Mikó Kollégium első gimnáziumi osztályába pont a megnyitás évében. Így aránylag későn bontakozott ki előtte a továbbtanulás lehetősége.

Sepsiszentgyörgyön azonban akkor még csak az alsóbb osztályok indultak be, s a tehetségesebb diákok rendszerint Nagyenyeden folytatták tanulmányaikat. Az enyedi Alma Mater Erdély legjobb református iskolájának számított. 1862-től, a IV. gimnáziumi osztálytól járt Bartók a Bethlen Kollégiumba. 1865-ig, a VI. osztályig az akkori szokás szerint köztanítók vezetése alatt sajátította el az ismereteket. Az utolsó két gimnáziumi osztályt itt még bölcsészeti tanfolyamnak titulálták, s itt már mind külföldet járt professzorok tanítottak. Talán P. Szathmáry Károly, a kollégium történetírója gyakorolt rá nagyobb hatást. 1867-ben, 22 éves korában érettségizett, majd a jogi kurzust hallgatta két évig. A harmadik évre nem iratkozhatott be, mert a tanfolyam megszűnt, s őt egyenesen a teológia II. évfolyamára irányították át 1869 őszén.⁵ 1871-ben fejezte be tanulmányait, s tette le a papi vizsgát.

A Bethlen-főtanoda rendelkezésünkre álló 1869/70-re kiadott közvizsgálati kimutatása szerint a Hegedüs János rektor vezette tanintézet teológiai tanfolyamán 16 első-, 25 másod-, és 24 harmadéves diák tanult, a tanszemélyzet pedig öt professzorból állott.⁶

A legidősebb, még a forradalom előtti időkben megválasztott, és a kollégium újraindításában is szerepet játszó rangos tanár a filozófus Mihályi Károly akadémiai levelező tag volt.⁷ A bölcsészeti tanfolyam és a jogi kurzus polihisztor tanáraként a teológiához, matematikához, költészethez, zenéhez is értett, gazdálkodott, s ráadásul remekül prédikált. Köteles Sámuel méltó utódjának tartották. A teológián csak „betanított”, de már korábban logikájával, erkölcsstanával megfogta diákjait. Az ó- és újszövetségi tár-

³ A családra nézve: Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy 1902, 53–54.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I. köt. Budapest 1911, 460.

⁴ Vofkori László: *Székegyföld útikönyve*. II. köt. Budapest 1998, 236–238.

⁵ Erre vonatkozóan Bartók világosít fel a *Kovács Ödön-émlékkönyv* 59. lapján.

⁶ Az 1872 előtti idők vizsgarendjeinek egy része a kolozsvári könyvtárakból hiányzik (nincs a helyén!), két füzetet találtunk meg: *A nagyenyedi ev. reform. Bethlen-Főtanoda tanító és tanuló személyzetének s az 1867/8. tanév végével tartandó közvizsgáknak kimutatása*. Kiadta Hegedüs János ig. tanár. (Ebben I. éves jogászként szerepel Bartók.) *Ua*. 1869/70. tanévre. (Eszerint II. éves teológus Bartók.)

⁷ A tanárokat Bartók is bemutatja a *Kovács Ödön-émlékkönyvben* (59–65.), jellemzésüket bővebben adja: Bodor János: *Utam a csernátóni mesteri parókiától a zágoni papi parókiáig*. I. köt. Kolozsvár é. n. 326–394.

gyakat, a görögöt és hébert Décsey Károly adta elő. Ő képviselte a teológiai ortodoxiát a tanárok között. Diákjaival nagyon elnéző lévén pont az alaptantárgyak maradtak ki sok enyedi diák ismereteiből. Bartók is felrotta neki, hogy nem kényszerítette rá a héber nyelv alapjainak elsajátítására. Az általános és hazai egyháztörténetet, az egyházjogot és a dogmatikát racionális alapon a nagy tiszteletnek örvendő Hegedüs János tanította. A keresztény erkölcsant, homiletikát és liturgikát Garda József oktatta. Az egyetlen enyedi tanár volt, aki a „kolozsvári párthoz” húzott, s az ottani előkelőségek családi események alkalmával Bartókkal szemben inkább az ő szolgálatait vették igénybe.

Az új szellemet ebbe a tanári karba az 1869-ben megválasztott Kovács Ödön hozta. Már az az igényesség, hogy nemcsak tanult Németalföldön, hanem Leidenben teológiai doktorátust is szerzett, kiemelte kollegái közül. Vallásfilozófiájával, a teológiai enciklopédia tárgyainak újszerű előadásával, a magolás elutasításával, az önképzőköri munka vezetésével a teljes megújulás ígérését hozta Enyedre. Diákjai rajongtak érte. Mikor felmerült a teológia áthelyezésének kérdése, ő lett az „enyedi párt” vezéregyénisége. Kovács Ödön 1844-ben született, tehát csak egy évvel volt idősebb Bartóknál. Mégis szerencsésebb körülmények között végezve iskoláit, akkor lépett fel teológiai tanárként, amikor Bartók diákként teológus lett. Bartók föltétlen hívőül, később barátjával szegődött.

A Bartók diákkorára eső évekre még nem jelentek meg nyomtatott értesítők, csak „vizsgarendek”, úgyhogy ezekből nem követhető a tehetséges diákok kiemelkedésének útja. Az „Általános Ifjúsági Kör” egyik szorgalmas munkatársaként említi Bartókot az 1909-ben megjelent *Emlékkönyv*,⁸ s a kör 1860–1879 közötti „Érdemkönyvéből” ki nyomtatják első dolgozatát *Tanulmányok a bölcsészet mezéjén* címmel. Ez tulajdonképpen beszámoló filozófiai tájékozódásáról, amelynek eredményeként „hite meggyőződéssé emelkedett”. Az iskola előjárósága a legjobb végzősök közül választotta ki a köztanítókat, akik egy-két évig a kisebb osztályokban oktattak arra várva, hogy ösztöndíjat kapjanak külföldi továbbtanuláshoz, vagy a püspök valamely parókiára kirendelje őket. Bartók is ebbe a helyzetbe került. A tanítás mellett bölcsészeti előtanulmányokat folytatott – bizonyára Kovács Ödön irányításával –, úgyhogy a tanév végére elkészül terjedelmes dolgozata *G. E. Lessing mint theologus* címmel. Még ősszel meg is jelenik a budapesti *Egyházi Reform* című havi közlönyben,⁹ melynek alapító szerkesztője a pesti Teológiai Akadémia professzora – Kovács Ödön bátyja –, Kovács Albert volt. A szép Lessing-pályakép azt bizonyítja, hogy a jeles német költő és gondolkodó méltán nevezhető második Luthernek, ugyanis amit Luther megkezdett, azt Lessing bevégezte. „Lessing tehát a kereszténységnek nem ellensége, hanem inkább megmentője.”

Lessinggel együtt az „észvallás” hívének vallja magát, ez pedig nem más, mint „a legmagasabb filozófia”.

1872 őszén Bartók Németországba utazik, s négy félévet a tübingeni egyetemen tölt. Ravasz László szerint¹⁰ Kovács Ödön ajánlására választhatta az itteni továbbtanulási lehetőséget, annál is inkább, mert itt magyar teológusok számára fenntartott ösz-

⁸ *A Kemény Zsigmond Önképzőkör Emlékkönyve 1858–9 – 1908–9*. Emlékkönyv. Alapításának 118., újjászervezésének 50. évfordulója alkalmából kiadta a Bethlen Kollégium Főgimnáziumának Ifjúsági Önképzőköre. Szerkesztette Berde Károly, a kör elnöke. Nagyenyed 1909. Bartók tanulmánya: 31–38.

⁹ *Egyházi Reform*, II. évf. (1872) 8–9. sz. 229–274., 10. sz. 297–301.

¹⁰ Ravasz László: Dr. Bartók György mint theologus. In: *Málnási dr. Bartók György püspök emlékezete*. Kolozsvárt 1909 [A továbbiakban: *Bartók emlékezete*], 46–93.

töndíjat is nyerhetett. A tübingeni iskola pár évtizeddel korábban meghatározó volt a protestáns teológiai gondolkodásban. Megalapozója, Christian Baur (1792–1860), az egyháztörténelem egykori professzora, aki a Biblia és őskeresztyén irodalom éles kritikájának nyomán a keresztyénséget történelmi jelenségként próbálta magyarázni. Az 1870-es években azonban már Tübingen nem számított az új teológiai irányzat központjának. Otto Pflleiderer berlini professzor fejlesztette tovább a bauri liberalizmust. Tübingenben Christoph Sigwart, egy híres logika-tankönyv szerzője adta elő a vallásfilozófiát, Christian Palmer pedig a gyakorlati teológiát azokban az években. Ők még Baur szellemét éltették, de Johann Tobias Beck dogmatika tanár egyenesen szembe fordult elődjével, sajtáságos, babonás teozófiai irányt követett. Tübingen akkoriban a klasszika-filológiában volt iskolateremtő. Ludwig von Schwabe és Wilhelm Teuffel görög és latin órái, Rudolf Roth szanszkrit kutatómunkája és hétkötetes szótára fogalom-számba mentek. Úgyhogy Bartók is szanszkrit-tanulmányokba kezdett. Ravasz László csodálattal forgatta a Bartók hagyatékában megőrzött diákkori klasszikai jegyzetfüzeteket. Négy év alatt olyan klasszika-filológus lett, „aki a nyelvet nem csak érti, de bírja is”.¹¹ Még enyedi papként is ő fogalmazta meg a külföldre küldendő latin iratokat, folyamodványokat. Nem egyszer kalligrafikus írásával ugyancsak ő tisztázta le őket.¹² Filológiai és filozófiai tanulmányai betetőzéseként védte meg 1874 augusztusában *Lessings philosophische und religiöse Grundanschauung* (Lessing filozófiai és vallási alapnézetei) című disszertációját, s tett szóbeli vizsgát filozófiából mint fő-, görög és latin irodalomból mint mellékszakból. Élete végéig tervezte, hogy ezt a művét magyar fordításban nyomtatott formában is közzétegye. Egyet kell értenünk Ravasszal, hogy Lessinghez Bartókot „lélekrokonság fűzte”. Akárcsak példaképe, Kovács Ödön, Bartók is megszerezte a magyar protestáns tudományosságban akkor még egészen ritka doktori címet.

Még külföldi tanulmányai idején az erdélyi egyházkerület három rendes tanári állást hirdetett meg a nagyenyedi kollégiumnál. Ajánló-cédulás jelölés után a kerületi közgyűlés választott. Az 1873. november 2–10. közötti Marosvásárhelyt tartott közgyűlésen a „klasszika literatúrai” tanszékre három személy ajánlása érkezett: Székely Ferenc 46, Bartók György 37, Koncz József 27 cédulával került a közgyűlés elé. Szavazás alkalmával Székely 76, Koncz 51, Bartók 2 szavazatot kapott. Az eredmény nem meglepő: Székely és Koncz is jóval idősebb volt Bartóknál, mindkettő már befejezte külföldi tanulmányait. Székely pedig éppen helyettesként be is töltötte már az enyedi tanszéket, Koncz a marosvásárhelyi kollégiumnál helyettesített. A még tanulmányait végző Bartókot hihetőleg Kovács Ödön és köre próbálta bejuttatni a tanári karba. Ugyanekkor választották meg a természettan-matematika tanszékre Lóte Lajost (Mentovich Ferencsel szemben!), valamint a természetrajz tanszékre Elekes Károlyt.¹³

Az Erdélybe hazatérő Bartók György 1874 szeptemberében méltán tanári állásra számíthatott rendkívüli felkészültségével. Bizonyára a nagyenyedi teológia vagy egyenesen a két éve megnyitott kolozsvári egyetem egyik tanszéke lebeghetett lelki szemei előtt. Éppen üresedés nem lévén, be kellett érnie a Nagy Péter püspök felajánlotta tükári állással. Emellett házitanítóul is felfogadta, s a kolozsvári Református Kollégium-

¹¹ *Bartók emlékezete* 54–57.

¹² Sándor József: Dr. Bartók György. In: *Bartók emlékezete* 17–23.

¹³ *Az erdélyi evang. reformált egyházkerület Maros-Vásárhelyt 1873-ik év november 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9. és 10-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*, 9. lap 32. pont.

ban is vallásánárnak alkalmazták segédtanári besorolással.¹⁴ 1874/75-ben heti 6, 1875/76-ban heti 12 órát tartott, osztályonként két-két órát, vezette a tanodai istentiszteleteket, s előkészítette a konfirmándusokat. A Király utcai püspöki házban lakott,¹⁵ s megismerte az egész erdélyi egyházkerület életét, irányítását. Egyben tanult is Nagy Péter püspök bölcs egyensúly-politikájából.

Fő érdeklődési köre azonban a még „fiatal” egyetem körébe vonzza, ahol Szász Béla, a későbbi püspök öccse a filozófia nyilvános rendes tanára. Mellette még a pedagógus Felméri Lajos és a germanista Meltzl Hugó képvisel rangot a bölcsészet terén, hogy a matematikát oktató idős Brassai Sámuel ne is említsük. Nincs adatunk arról, hogy ki volt a két professzor, akik Bartók magántanári habilitációjához a véleményes jelentést megírták. Minden bizonnyal tübingeni disszertációja és doktorátusa alapján méltónak vélték az egyetemi rangra. Hazatérte után egy évvel, 1875. szeptember 30-i keltezéssel kapja meg a minisztériumi jóváhagyást magántanári működéséhez. Ezzel ő lesz a kolozsvári egyetem Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karának első magántanára. Az ekkor kezdődő tanévnek csak a második, „nyári szakára” kiadott tanrendben jelenik meg neve: *Kant filozófiájának rendszere és befolyása az újabbkori filozófiára* címmel hirdet heti két órás előadást, valamint *Filozófiai gyakorlatok* (az újabbkori filozófusok értelmezése az eredeti kútfők szerint) megjelöléssel kétórás szemináriumot. Még a következő tanév első félévére is előadást és szemináriumot hirdet (*A görög filozófia története* – heti 2 óra; *Filozófiai gyakorlatok* – heti 1 óra), de ezek megtartására már nem kerül sor.¹⁶ Nagyenyedi lelkésszé választását követően lemondott magántanári státusáról. Pedig a korabeli egyetemi szabályzat ezt nem tette szükségessé, hiszen két-évenként kellett volna legalább egy szemeszterben előadást hirdetnie. Mint később sokan tették, ő is ingázhatott volna. Nagy valószínűséggel úgy ítélte meg, hogy a lelkészi munka mellett nem tudna egyetemi kurzust írni. Ravasz László még kézbe vehette egyetemi jegyzete kéziratát, s erről írja: „Gondosan kidolgozott kurzusából látom, hogy mily alaposan dolgozott. Keze között a tárgy a kritizmus történetévé nő, amelynek fejlődését a görög filozófia kezdetétől kíséri. Elérkezve Kantig, második jellemző vonásul azt találjuk, hogy benne nem a teológus vizsgálja Kantot, a kritikust, hanem épp megfordítva, a kritikus vizsgálja Kantot, a teológust. Kantnak dogmatikus korából fennmaradt teológiai, állambölcséleti, kozmológiai nézeteit éppen oly részletességgel tárgyalja, mint a Kritik der reinen Vernunft igazságait. A gyakorlati ész bírálataánál a tárgyalás menete egyszerre ketté szakad: a fiatal privátdocent meghívták Enyedre papnak...”¹⁷

¹⁴ Vö. *A kolozsvári ev. ref. Főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind Értesítő az 1874/75. tanodai évről*. Szerkesztette Szabó Sámuel; *A kolozsvári ev. ref. Főtanoda Értesítője az 1875/6. tanodai évről*. Szerkesztette Parádi Kálmán.

¹⁵ Bartók György, a filozófia magántanára, gimnáziumi s[egéd]tanár, püspöki titkár. Lakik: Bel-Király u. 43. sz. Vö. *A kolozsvári Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Almanachja 1875–6-ról*. (Az ingatlan 1899-ben, az átszámozáskor a 43–45. számok egyesítésekor kapta az 51. hátszámot. Ld.: *A kolozsvári háztulajdonosok névjegyzéke*. A régi és új utcanévek és hátszámok kitüntetésével a legújabb hivatalos adatok alapján. Szerkesztette: Oláh László. Kolozsvárt [1899], 4.)

¹⁶ Vö. *A kolozsvári Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Tanrendje az 1875–6 tanév nyári szakára* (Bölcsészeti előadások 3. és 4. sz.); *Ua.* az 1876–7. tanév első felére (Bölcsészeti előadások 4. és 5. sz.).

¹⁷ *Bartók emlékezete* 58.

Nagyenyed lelkésze és védelmezője

Bartók Györgyöt 1876. április 23-án a nagyenyedi egyházközség második lelkészévé választják, a Szászvárosra távozott Fülöp Géza helyére. Nem kétséges, hogy Kovács Ödön hathatós közbenjárására történt a választás. Egykori tanítványát rövidesen a teológiai tanárok sorában szerette volna látni, s bármikor helyettesként is igénybe vehető volt a bölcsész-teológus fiatalember. Az első lelkész, az 1867-ben megválasztott Szilágyi Farkas szintén az enyedi kollégium végzettje volt, írogatott is, de nem szívesen lépett túl a papi teendőik körén. Mellette szükség volt egy erőteljes szervezőre, aki a kollégium és egyházközség állandó kapcsolatát is biztosítsa. A fiatal enyedi lelkészt az 1876. június 11–17-én ott helyben tartott egyházkerületi közgyűlés keretében „avatták fel és bocsátották ki” a lelképásztori munkára 17 társával egyszerre. Nagy Péter püspök és Bartha Lajos hunyad-zarándi esperes prédikált, végezte a szertartást.¹⁸ Nagyenyed ekkoriban hatezer lakosú megyeszékhely kisváros volt, ahol minden az ezer diákot befogadó kollégium körül zajlott. Ennek eseményei, működési keretei az egész város életét megszabták.

A nagyenyedi lelképásztori munkának a rendszeres szolgálat mellett mindazokat a vonatkozásait vállalnia kellett, amelyeket az első pap rábízott. Ilyen volt a fogházi lelkészség. Ünnepeken úrvacsorát is osztott a raboknak. Egy alkalommal az egyik rab úrvacsoraosztás után életveszélyesen megsebesítette. Felgyógyulása után megbocsátott a rabnak, sőt kegyelemben részesítéséért is közbenjárt. Elvállalta a helyi polgári leányiskola vezetését, igazgatóul választották, s ő felvirágoztatta az intézetet. Kijárt Torockószentgyörgyre prédikálni, s ott egyházközséget hozott létre.¹⁹ Hírneve gyorsan terjedt. Az 1877 májusában Kolozsvárt tartott egyházkerületi közgyűlésen már a kézdi egyházmegye tanítóinak választott küldöttjeként szerepelt, s a lelkészki bocsátáskor ő segédkezett a püspöknek.²⁰ Papi telkén sikeresen gazdálkodott. Családot is itt alapított: első feleségét, az 1850-ben született Kovács Rózát 1881. március 27-én veszíti el házasságuk ötödik évében tüdőbaj következtében. Ugyanaz a Makkai Domokos emeti, aki egykor összeadta őket. Már korábban, 1879 októberében elsiratják Etelke nevű kéthónapos kislányukat. Most két árva marad, akik közül Gyulát 1885 júliusában 8 éves korában ragadja el a halál, csak Rózsika (1880–1950) éri meg a felnőtt kort, Bodrogi János tanár felesége lesz. Még 1881-ben újránősül Bartók: nagybaconi Benedek Sándor (1808–1879) és Szily Jozefa lányát, az 1852-ben született Idát veszi feleségül. Gyermekük: György (1882), Gábor (1885), Margit (1886). György utóbb teológiai, majd egyetemi tanár, filozófus lesz, Margit pedig Ravasz László teológiai tanárhoz megy férjhez. Bartók kiegyensúlyozott családi életet él, gyermekeit odaadóan neveli. Rövidesen a polgári életben is elismert személyiséggé, tényezővé válik.

Bartókra azonban Nagyenyeden nemcsak mint tudós lelkészre volt szükség, hanem sokkal inkább mint harcos védelmezőre. A kollégium akadémiai jellege forgott kockán már 1873 óta. A Kolozsvárt megnyitott tudományegyetem vonzata volt annak felvetése, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület papnöveldéjét építsék ki négyéves aka-

¹⁸ Vö. *Az erdélyi evang. reform. egyházkerület Nagy-Enyeden 1876. évi június 11–17-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve* 5. lap 5. pont.

¹⁹ [Nagy Károly:] Bartók püspök élete, halála és temetése. In: *Erdélyi Protestáns Lap* X. évf. (1907) 53. sz. 427–429.

²⁰ *Az erdélyi belvét hitvallású egyházkerület Kolozsvárt 1877. évi május 27–június 2-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve* 5., 11. lap.

démiává és helyezték át Kolozsvárra, ahol ez magasabb szinten működhetnék, az egyetemmel is kapcsolatba hozható lenne. Rövidesen két párt alakult ki, az egyiket, a Kolozsvár mellett Szász Domokos és Béla vezették, a nagyenyedi Kovács Ödön Bartók György segédletével.²¹ 1876-ban az egyházkerületi közgyűlés meghagyta Enyeden a teológiát négy évfolyamosra emelve, de egyben engedélyezte, hogy Szász Domokos egy Kolozsvárt felállítandó fakultás céljaira alapot gyűjtsön. Ezzel egyelőre megoldottnak tűnt a két város közötti versengés. De felszínre került a Bethlen Kollégium anyagi helyzete. Ugyanis 1873-ban az egyházkerület Bogdán Lajosra bízta a gazdasági gondnokságot. Ez pedig pár év alatt csődbe juttatta a tekintélyes vagyonnal rendelkező intézetet. Csak nehezen sikerült elérni lemondatását 1878-ban. Nem sokkal ezután helyreállt a gazdálkodás, de a veszteségeket nem sikerült behajtani.

Ezekben a vészterhes időkben a nagyenyedi Kovács-pártnak szócsőre volt szüksége, olyan kiadványra, amely az egyház szélesebb körei elé tárja a kollégium helyzetét, befolyásolja az egyházkerületi döntéseket. Mellesleg a teológiai tudományosságot is szolgálja. Így született meg az *Egyházi és Iskolai Szemle* (EISZ).²²

Az EISZ „első és mutatványszáma” 1876. június 7-én jelent meg Nagyenyeden dr. Bartók György szerkesztésében és kiadásában. Hetente egy-egy 16 oldalas számot hozott ki, negyedévenként mellékletet ígért. Helyi könyvnyomda sokszorosította. Bartók tájékoztatója szerint egyházi és tanügyi tudományos folyóiratot indít a „haladás és egészséges fejlődés” szolgálatában. A központból akarják a vidéken élőket tájékoztatni. „Kétséget nem szenved, hogy Enyed az erdélyi reformált egyházaknak szellemi középpontja; a történet, egyházi és iskolai életünk százados fejlődése tette azzá” – szögezi le. Négy csoportba sorolja a közlendő írásokat: a) vallásos eszméket tárgyaló és természettudományos írások; b) az egyházkerületet és a protestáns közéletet érintő kérdések; c) nevelésügyi problémák; d) bel- és külföldi szemle. A nagyenyedi mellékletben hosszabb tanulmányokat, prédikációkat fog közölni. Kerüli a szenvedélyességet, a tárgyilagossághoz ragaszkodik. Egyedül szerkeszti, de számít a teológiai tanárok segítségére (Hegedüs János, Kovács Albert és Ödön, Keresztes József), továbbá három lelkészt, kilenc kollégiumi tanárt és Gáspár János tanfelügyelőt nevezi meg munkatársként. Bár a 4. számban arra történik utalás, hogy Kovács Albert éppen beszüntetett budapesti Egyházi Szemléjének átveszik az előfizetéseit, a két folyóirat nem tekinthető egymás folytatásának.

A lapnak összesen nyolc évfolyama jelent meg. Az első csak hét hónapos, 30 számot (476 l.) tartalmaz, a II. (1877) évfolyamtól az V. (1880) évfolyamig évi 52–53 számot hoz ki 874, 682, 836, 874 oldal terjedelemben. Miután a nagyenyedi nyomda nem képes az elvárásoknak eleget tenni, a II. évfolyam 12. számától Kolozsvárt, K. Papp Miklós nyomdájában végzik a sokszorosítást. Ez külön nehézségeket okoz a szerkesztőnek. K. Papp Miklós halála (1880) után a VI. évfolyam 1–30. számát a Gámán János örökösének nyomdájában készítik, majd sikerül Enyeden nyomdát találni: a 31. számtól Pollák Mór műhelyében készülnek a számok, de már csak kéthetenként, viszont másfél ív terjedelemben. Így a VI. évfolyam (1881) 38 számból áll (712 oldal). A VII. és a VIII. évfolyam 24–24 számos (egyenként 580 oldallal). Az

²¹ A két párt közötti küzdelmet adatszerűen ismerteti a *Kovács Ödön-émlékkönyv* (69–128.), valamint Nagy Géza: *A kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár 1995, 13–24.

²² A folyóiratnak a kolozsvári L. Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban őrzött 106569 jelzetű, és az Akadémiai Könyvtárban található P.u. 629 jelzetű sorozatait használtuk. Egyik sem teljes, de nagyjából kiegészítik egymást.

utolsó évfolyamot Wokál János enyedi gyorsajtóján nyomják, s Wokál könyvtárus a kiadói teendőket is magára vállalja. Mindegyik évfolyamhoz címlap és tartalomjegyzék járul.

Tartalmi szempontból a lapnak két korszakát különíthetjük el. Az első 1878 tájáig tart, harciasabb, mozgékonyabb magatartás jellemzi. A második szakasz kieri-lebb, több tudományos-teológiai dolgozatot közöl, de – főleg mikor Enyeden nyomtatják – bizonyos bezárkózás is tapasztalható. Általában véve a tudományos jelleg csak szerényen érvényesülhet, mert a számok kis terjedelme miatt rengeteg folytatásra kell felosztani az egyes dolgozatokat. Igen szerencsétlen megoldás, hogy csak az utolsó folytatás végén tüntetik fel a szerzőt.

Az EISZ híryanagát tekintve beszámol minden egyházkerületi, igazgatótanácsi gyűlésről, az egyházmegyei mozgalmakról is, néha kommentálva azokat. Belföld rovatában rendszerint az 1877-től Szász Domokos szerkesztette kolozsvári Erdélyi Protestáns Közlönnyel polemizál. Leggyakrabban az enyedi kollégium sorsát, anyagi helyzetét illetően. A Lapszemle rovatban is többnyire a „díszes kolozsvári Consortium” (Szász Béla és Domokos) cikkeire tér ki. Fontosabb felmerülő egyházi-iskolai ügyek: a „modernizmus”, a célszerűbb, olcsóbb központi igazgatás, az egyházak és tanodák autonómiája, házi közpénztár létrehozása, papi özvegyi és árvai segélyalap létesítése, az új középiskolai rendtartás, évi közös tanügyi jelentés megvitatása a közgyűlésen. Többben hozzászólnak a Hunyad megyei magyarság „eloláhosodásának” felvetett kérdéséhez. Közlik Révész Imre felhívását „protestáns nemzeti zsinat” tartására. Ez a továbbiakban a lap állandó célkitűzéseként vissza-visszatér. Szép gesztus, hogy a magyar unitárius és evangélikus egyház fontosabb tanácsuléseiről is beszámolókat olvashatunk. S az már természetszerű, hogy az olyan vezéregyéniségek, mint gróf Mikó Imre, gróf Teleki Domokos temetéséről, gyászünnepélyéről, a jeles professzorok elhunytáról (Mentovich Ferenc, Mihályi Károly, Révész Imre, Takács János, Sámi László) híradást, emlékcikket kapunk. Mihályi beszédeinek kiadására gyűjtést is indít Bartók.²³

Az 1878-as évfolyam 26. számában *Olvásóinkhoz* címmel tájékoztat a szerkesztő arról, hogy ezután már nem annyira az enyedi történésekre, hanem inkább a közös egyházi-iskolai ügyekre szeretne figyelmeztetni. A már említett és 1881-ben megvalósuló református konventen kívül a gimnáziumok új tanterve, az új tanügyi törvény és a tanárképzés ügye foglalkoztatja leginkább. Makkai Domokos rámutat, hogy az állam ezután az egyetemeken akarja a tanárokat képezni, de szükség van egy református tanárképző intézetre is, mely leginkább Debrecenben lenne felállítható.²⁴ Vitatott kérdés még az állam és egyház viszonya és a teológiai akadémiák egységesítése.

A tudományosabb jellegű írásokat szinte mind az enyedi tanári kar tagjai közlik. Keresztes József bibliai kérdéseket taglal, zsoltsáfordításokkal szerepel, Lóte Lajos a modern materializmust, a csillagászat legújabb tankönyvét két, a teológia és a természettudományok közti viszony történetét 27 folytatásban (megjelenik különlenyomat-

²³ 1881-ben már megrendeléseket kér a készülő kötetre. Az csak 1887-ben jelenik meg: *Erkölszi rajzok az emberi természetről*. Egy sor egyházi beszéd. Sajtó alá rendezték és kiadták néhainak a tanítványai. II. kötet. Az évi beszédsor 2. fele. Nagyenyed, Wokál János könyvnyomdája, 155 l. Mihályi beszédeiből 1895-ben is megjelenik *Egyházi beszédek. Új olcsó kiadás* címmel egy Kolozsvárt nyomtatott 280 lapos válogatás. Nincs utalás benne a sajtó alá rendező személyére.

²⁴ M[akkai Domokos]: *A gymnasiumi tanárképzés ügye a magyar reformált egyházban*. V. évf. (1880) 1. sz. 7–11.; *Az országos középtanodai törvényjavaslat*. Uo. 15–16.

ban is)²⁵ ismerteti. Kovács Ödön a teológiai tanszabadságról ír, majd egy év teológiai irodalmát foglalja össze, könyveket ismertet, nyolc folytatásban fejtegeti, hogy „Míről és hogyan prédikáljunk”. Berde Sándor még papjelöltként ír az isteni gondviselésről, majd baseli leveleket közöl ottani tapasztalatairól. Váró Ferenc is 1882-es beiktatását követően a munkatársak sorába szegődik.

Az utolsó évfolyam tartalomjegyzékében a következő rovatok találhatók: Vallás és teológia – 7 cím; Tanügy – 29 írás; Egyházi közélet: belföld 33 hír, külföld 6 hír; Irodalom: 1 ismertetés, 9 híradás; Igazgatótanácsi ülések: 15 beszámoló; Halálozás: 4 eset; Vegyesek: 20 hír; Püspöki köröztetések [körözvények]. A legutolsó szám *Búcsú* című vezércikkében összegezve Bartók megállapítja, hogy az enyedi kollégium megmentése érdekében vállalt feladatának eleget tett lapja. Most az intézet jövője biztosítottnak látszik mind tanügyi, mind pedig anyagi tekintetben. A teológiai tudomány és az iskolaügy szolgálatának „a lehetőségekhez képest” tett eleget. Ez most már az egész protestáns egyház közös ügye, az EISZ nem elég elterjedt ahhoz, hogy hatásosan tudjon fellépni, de Debrecenben tervezik egy új lap indítását, mely remélhetőleg a protestáns teológia közös szakközlönye lesz.

Bartók rengeteg idejét leköthette a szerkesztés, úgyhogy a szerkesztőségi cikkeken kívül nem túl gyakran szerepel írásokkal. Az 1878-as évfolyamban közölt háromrészes dolgozata, a *Theologia és tudomány*²⁶ meggyőződéséről vall: „Ha pedig a teológia és teológia egyes tételei, állításai nem annyira meggyőző erejűek, mint a matematika és fizika tételei, és a törvények felállítása is sokkal nehezebb dolog; ez magában a tárgy természetében fekszik. [...] A természettudományok odáig soha sem juthatnak, hogy a valóság jogosultságát megtagadhassák. Vallásos világnézetünkre lényegesen módosító hatással lehetnek, a múlt hagyományaihoz tapadó, avult képzeiteinket halomra dönthetik, de ez által is csak a fejlődést, a vallásos eszmék fejlődését segítik elé.” E sorok az enyedi liberális teológiai irányzat melletti hitvallásnak tekinthetők. Hozzászól még a gimnáziumi vallásoktatás mikéntjéhez: ne dogmákat, hanem vallástörténetet tanítsunk (1876); az erdélyi református gimnáziumok reformjának kérdéséhez: főleg a diákok túlterheltségére figyelmeztet (1878). 1881-ben két képet villant fel Jézus életéből,²⁷ pályaképet rajzol Révész Imréről.²⁸ Ritkán egy-egy prédikációját is közli (1879, 23; 1883, 15). Legtöbb írása azonban ismertetés vagy mások műveinek kommentálása. Így Kovács Ödön vallásbölcészeti kézikönyvét,²⁹ D. F. Strauss „legutolsó művét”³⁰ 4,³⁰ a Bölcs Náthán Zichy Antal-féle fordítását,³¹ F. Schleiermacher beszédeinek német válogatott kiadását³² folytatásban mutatja be, kommentálja olvasóinak. Rövidebben ír Barakonyi

²⁵ Az 1881–1882-es évfolyamban közlik, különlenyomat: *A theologia és természettudományok közti viszony története*. Nagy-Enyed 1882, 75.

²⁶ III. évf. (1878) 40. sz. 473–476., 42. sz. 510–515., 44. sz. 541–547.

²⁷ *Képek Jézus életéből*. VI. évf. (1881) 1. sz. 6–9., 2. sz. 23–27.

²⁸ [Bartók György:] *Révész Imre*. Uo. 8. sz. 117–126.

²⁹ *A vallásbölcészlet kézikönyve*. Írta: Dr. Kovács Ödön. II. évf. (1877) 14–25. sz. A következő évfolyamban két mutatványt közöl Kovács Vallásbölcészetének II. kötetéből: 13. sz. 209–213., 14. sz. 227–229. Az 1877-ben megjelent II. kötetet már -s -f [Keresztes József] ismerteti a III. évf. (1878) 24–33. számaiban.

³⁰ *Strauss legutolsó műve és a vallás*. II. évf. (1877) 30–33. sz.

³¹ IV. évf. (1879) 12–18. sz.

³² *Ábítat órái*. V. évf. (1880) 37–51. sz.

Kristóf prédikáció-gyűjteményéről,³³ a Talmud német kiadásáról.³⁴ Néha csak átdolgoz egy-egy elveivel egyező német tanulmányt. Így Pfleiderer után a babonát tárgyalja,³⁵ Schweizer nyomán a vallás jövőjét körvonalazza.³⁶ Ezeket az ismertetéseit, átdolgozásait rendszerint B., –k vagy B–k szignóval jegyzi.

Ilyen elfoglaltság mellett csak két nagyobb lélegzetű dolgozat elkészítésére jutott ideje. Mindkettőt felkérésre írta, a Kovács Albert szerkesztette Protestáns Theologiai Könyvtár részére. A IX. kötet a *Nagy papok életrajza* (Budapest 1877) címet viseli, öt jeles főpap életpályáját ismerhetjük meg belőle. Antal János püspök életét Makkai Domokos, a Bodola Sámuelét Bartók György dolgozza fel. A *Bodola Sámuel erdélyi református püspök 1790–1866* című tanulmány a kötet végén (257–298.) jelent meg, s teljes életrajzot nyújt. A Marosvásárhelyen, Kolozsvárt majd Nagyenyeden teológiát tanító tudós lelkész a Leibnitz–Wolf-féle racionalizmus híve volt, s mint ilyen, előkészítette a talajt a liberális iskolának. Könyvei nem maradtak fenn, csak tanítványai jegyzeteiből ismerhető meg álláspontja. Bizonyára ez is az oka, hogy Bartók két „melléktemát” emel ki, s ezek jogi-történeti vonatkozásait taglalja igen részletesen. Az egyik a szukcesszió-jog, mely szerint a megválasztott főjegyző természetesen örökölte a püspöki széket. A másik a református teológiai oktatás története Erdélyben. Mindkettő érdekes, erdélyi téma, de túlzott taglalásuk aránytalansághoz vezet.

A könyvtár XII. kötetét csak enyedi liberális teológusok jegyzik szerzőként: *Tájékozás az újabb theologia körében*. Írták: a Biblia-tudományi részt Keresztes József nagyenyedi református teológiai tanár, a hittani részt Dr. Kovács Ödön nagyenyedi református teológiai tanár, az erkölcsstani részt Dr. Bartók György nagyenyedi református lelkész. Budapest, 1879. Bartók dolgozatának címe: *Az erkölcsi élet legfőbb kérdései, tekintettel az újabb filozófiára* (269–332.). Három fejezetben vizsgálja a reformáció erkölcsi regeneráló hatását, az újkori filozófia erkölcsi tanításait, majd pedig az akarat szabadságáról szóló tanokat. Rámutat az empirizmus, racionalizmus, utilitarizmus, materializmus, sőt a szocializmus tévedéseire is, cáfolja a jezsuita tanításokat. Ütközteti a keresztyén erkölcsstani a filozófiai etikával. Legtöbbet Kant erkölcsstanával foglalkozik, morálját utilitarisztikusnak minősíti, de lényegében gondolkodása kantianus marad. Ravasz László rámutat: „Ezt a *kanti alapokon* adott megoldási módot teológiai terminológiába átírhatjuk, s akkor lesz az intelligencia: a bennünk levő isteni erő, istenképeség; az ideál: az istenországa; az erkölcsi szabadságra való lassú fejlődés: a megszentelődés útja. Tehát a teológiai erkölcsstani legdrágább alapjait Kant adta meg, s örökségének hű megtartása ennek a tudománynak életfeltétele. Bartók Györgynek épp azért nem rójuk fel hibául, hogy a kanti alapokat *elvből* elvetette, mert *tényleg* – megtartotta.”³⁷ Szintén Ravasz állapítja meg, hogy ez tekinthető Bartók utolsó filozófiai dolgozatának, már ebben is felülkerekedik a teológus.

A filozófus-teológus Bartók nemcsak védelmezte az enyedi teológiát, hanem éltette is. Bármelyik tanszéket a legmagasabb szinten láthatta volna el, ha erre megbízatást kap. A nagyenyedi akadémia tragédiája, hogy egyre-másra vonultak nyugdíjba és haltak meg a rangos tanárok, s a Kolozsvár-párti püspök csak az újabbak kinevezését kellett

³³ B-k [Bartók György]: *Bibliai magyarázatok a szászékeken s függelékül néhány egyházi beszéd*. III. évf. (1878) 75–78.

³⁴ -k [Bartók György]: *A Talmud*. IV. évf. 16. sz. 252–254.

³⁵ B-k [Bartók György]: *A babona*. II. évf. (1877) 43–46. sz.

³⁶ *A vallás jövője*. Schweizer után. Melléklet az 1877-i évfolyamhoz. 1–26.

³⁷ *Bartók emlékezete* 65.

hogyan halogassa, s ezzel szinte „magától” felszámolta az ottani papképzést. Erre a legjobb példa éppen Bartók esete volt. Minden felkészültsége, rátermettsége mellett sem számíthatott tanári kinevezésre. Mikor az 1884 óta külön dékán irányította négytanerős teológia egyik alapembere, Keresztes József 1888 novemberében alig 42 évesen meghal, Bartók csak helyettesi besorolással veheti át az újszövetségi tárgyak előadását. Három tanéven át tanítja az újszövetségi görög nyelvtant az I. éveseknek és az újszövetségi írásmagyarázatot a III–IV. éveseknek. Együtt heti 5 órában. 1890/91-től a szónoklási gyakorlatokat is ő vezeti. Mikor Berde Sándor Kolozsvárra megválasztott teológiai tanárt – és egyben enyedi második lelkészt – kiküldik a nagyenyedi teológiához, ő kapja meg az újszövetségi tárgyakat, s Bartók átveszi a gyakorlati teológiát: egyházi szónoklattant (3 óra), beszédírás-történetet (1 óra) és szónoklati gyakorlatot (2 óra) tanít 1892-es távozásáig.³⁸ Ravasz László Bartók kéziratot kurzusait elemezve úgy találja, hogy azok Baur nyomdokain haladnak: „Bár ő maga – kritikai természeténél fogva – új eredményekkel nem gazdagította a tudományt, de legalább az eddig elért magaslatra a saját fáradságos munkája árán küzdötte fel magát.”³⁹ Akkor Baur volt a színvonal-jelző. Az azóta eltelt két évtized alatt „kiment divatból” – jegyzi meg Ravasz.

Bartók teológiai nézeteivel kapcsolatosan megállapítható, hogy ő az enyedi liberalizmus egyik markáns képviselője. Ez az irányzat Hegel, Baur, Schleiermacher és Schweizer tanításai nyomán alakult ki a 19. század közepén Németországban. Lényege, hogy a vallást a korabeli tudományos világnézettel összhangba akarta hozni, megteremtve ez által a teológia helyét elfoglaló vallástudományt. Ahol az ortodoxia által szó szerint elfogadott bibliai tanítás ellentétbe került a racionális vagy tudományos világnézettel, ott mindenütt a tudományos világnézettel fogadta el. A természet törvényeit Istennek tulajdonította, de ezek működésének kutatását a tudománynak engedte át. E liberális irányzat erdélyi meghonosítója, legjelesebb képviselője Kovács Ödön volt, mellette Keresztes József és Bartók György számított az „enyedi” irányzat rangos művelőjének.⁴⁰ Az EISZ is tudományos téren ennek az irányzatnak az eredményeit terjesztette.

Szászvárosi nyugalmas évek

Másfél évtizednyi szakadatlan harc és munka után Bartóknak számat kellett vetnie a tényekkel. Bár az erdélyi egyházkerület egyik legtudósabb lelkésze, az 1885-ben megválasztott Szász Domokos püspök nem fogja őt sem a nagyenyedi, sem pedig a felállítandó kolozsvári teológiai akadémiára kinevezni. 1888 óta nyilvánvaló volt, hogy Szász Kolozsvárt teológiát létesít, csak abban lehetett reménykedni, hogy mellette ideig-óráig az enyedi is tovább működhet. Ilyen körülmények között úgy vélhette Bartók, hogy mind a saját, mind pedig családja jövője szempontjából vissza kell vonulnia a küzdőtérrel, ahol már sikerekre nem számíthat. Így fogadhatta el az enyedinél gazdagabbnak számító szászvárosi egyházközség meghívását, illetve 1892. február 4-i megválasztatását a második papi tisztségre. A vegyes lakosságú, Enyednél alig nagyobb városban is

³⁸ *A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-Főiskola 1888/9. tanévi Értesítője* és a további értesítők 1891/2-ig.

³⁹ *Bartók emlékezete* 67.

⁴⁰ Vö. Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár 1925. 7–21. (A továbbiakban: Makkai: *Egyházi irodalom*.) Az enyedi évekre vonatkozóan még tájékoztat: Musnai László: *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*. Aiud-Nagyenyed 1936.

működött kifejlődő református kollégium, melynek támogatói, főgondnokai a Kuungrófok voltak. Itt tanulhattak a Bartók-fiúk. A lelkészi teendők mellett bőven maradt idő tudományos munkálkodásra és a család irányítására. Találón jegyzi meg Ravasz László, hogy az itteni éveket őszi hangulat lengi át. Gyakran hívják Nagyenyedre temetni a jó barátokat, egykori tanártársakat.

Tudományos tervet készít magának: egyetemes vallástörténetet írna. Ennek kidolgozása élete végéig foglalkoztatta. Elkészült, többször átfogalmazott kéziratos fejezetét Ravasz forgathatta is, megállapítva: „Tulajdonképpen az emberiség vallásos kultúrájának akarta a történetét adni, amelynek óriási koncepciójában a teológia és vallásbölcsezet egész ismeretvilágát elhelyezte volna.” Még „Jézus vallásának történeti alakulásáról” is elkezdett egy művet, ez is befejezetlen maradt.⁴¹ Írt viszont egy emlékkönyv-fejezetet és két tankönyvet.

Az előbbi *Emlékkönyv Dr. Kovács Ödön ref. theol. akad. tanár tanárságának huszonöt éves ünnepéje alkalmából* címmel 1894-ben Nagyenyeden jelent meg a tanítványok kiadásában. Feltételezésünk szerint Bartók szerkesztette. Három fejezetből áll. Makkai Domokos jegyzi a 15 oldalas életrajzot, az akkor már enyedi pap és teológiai magántanár Nagy Károly 27 oldalon foglalja össze Kovács irodalmi-tudományos munkásságát, végül pedig – Szászvárosról keltezve, aláírás nélkül – a Bethlen Főiskola Teológiai Akadémiájának huszonöt évi történetét olvashatjuk több mint 70 oldalon. Ez a négy időszakra tagolt áttekintés tulajdonképpen az erdélyi lelkészképzés története majdhogynem az enyedi akadémia bezáratásáig. Alapvető egyháztörténeti munka, melyet igyekszik polemizáló hangvétel nélkül írni. Részben levéltári adatokat használ fel, de saját személyes emlékeit is rögzíti. A *Sárospataki Lapok* recenziója rámutat, hogy a szerző ismerteti „a nevezett főiskola 25 éves küzdelmét, s azt az elkeseredett harcot is – noha nagy kíméletességgel –, amelyet egyfelől Szász Domokos, másfelől Dr. Kovács Ödön vezérsége alatt erdélyi testvéreink a kolozsvári és nagyenyedi teológiai akadémia érdekében vívtak. A tanárok működésére is nagy figyelemmel van. Ez a részlet felül emeli ezt az Emlékkönyvet a közönséges alkalmi iratokon, s nagyban fokozza ennek érdekességét és értékét.”⁴²

Bartók az enyedi teológiáért az utolsóig küzd. Miután Józsa Zsigmond magántanár 1893 augusztusában, Kiss Albert magántanár 1894 januárjában, Hegedüs János rendes tanár 1894 áprilisában, Berde Sándor kiküldött tanár 1894 októberében elhalálozik, Garda József rendes tanár pedig 1895 nyarán nyugdíjba vonul, Nagy Károly helyettes tanár meg 1895 őszén elfoglalja kolozsvári tanszékét, az akadémia ott marad egyetlen rendes tanárral Jancsó Sándor dékán személyében, aki egyháztörténetet és -jogot ad elő. Az összes többi tárgyra helyetteseket kell alkalmazni. Nagy Lajos rektor-professzor évzáró beszédében írja: „Dr. Bartók György szászvárosi református lelkész, ki Keresztes József halála után több évig működött akadémiánkon és Szécsi Ferenc felvinci lelkész és teológiai magántanár a meghívást elfogadták, s miután egyházközségeik egy évre szabadságot kaptak [őket], s ennek alapján Főhatóságunk is jóváhagyta helyettes tanárokkul alkalmazásukat, állásukat szeptember elején mindketten elfoglalták. Örömmel üdvözlöttük új tanárainkat. [...] Vajha már most üdvözölhetném valamennyiöket mint akadémiai rendes tanárokat!!!”⁴³ Bartók egy évig vallásbölcsezetet és bölcsezettörténetet tanított az I–II., keresztyén erkölcsant a III–IV., és népsze-

⁴¹ *Bartók emlékezete* 72–75.

⁴² Emlékkönyv. In: *Sárospataki Lapok* XIII. évf. (1894) 50. sz. 1088–1089.

⁴³ *A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-Kollégium 1895–6. tanévi értesítője* 3–19.

rű Biblia-magyarázatot a III–IV. évfolyamoknak. Szécsi az ószövetségi tárgyakat, Szilágyi Farkas helybéli lelkész a homiletikát és liturgikát, Nagy Lajos pedig az oktatási módszertant adta elő a beiratkozott 4 első, 5 másod-, 4 harmad- és 7 negyedéves hallgatónak.⁴⁴ Ez lett az utolsó tanévük, mert az egyházkerületi közgyűlés 1896. július 6-án kimondotta az enyedi teológiai akadémia bezárását.

Szászvároson Bartóknak tulajdonképpen két kötött foglalatossága volt. Sylvester Domokos első pappal váltakozva másodvasárnaponként prédikált, s a kollégium osztályaiban egymás közt felosztva tartották a vallásórákat. Éveken át Bartók vallásstanárként heti 6 órával szerepel az értesítőben.⁴⁵ Az itteni tanári munka során tapasztalta, hogy nincsenek megfelelő segédkönyvek, s hozzálátott saját tankönyvek összeállításához. Először egy százoldalas Biblia-ismertetést írt a gimnáziumok I. és II. osztálya számára, mely 1895-ben Nagyenyeden jelent meg első ízben, a következő évben már az elemi és népiskolák részére készült változatát is kinyomtatták. A IV. Tárkányi György átdolgozta kiadás 1922-es impresszummal jött ki a sajtó alól.⁴⁶ Vagyis évtizedekig eszerint tanították a bibliai ismereteket a kisiskolásoknak az erdélyi reformátusok. A még kisebb tanulók részére írt tankönyve 1896-ban jelent meg szintén Nagyenyeden: *Bibliai elbeszélések elemi és népiskolák számára* címmel két kötetben. Az első 89 lap az ószövetségi, a második 69 lap az újszövetségi történet-csoportokat tartalmazza. Egy-egy történet alig egy oldalnyi szöveget tesz ki. Szöts Farkas, a *Protestáns Szemle* szerkesztője ismertetésében⁴⁷ megállapítja, hogy Bartók biztos kézzel válogat, a nevelésre legalkalmasabb bibliai történeteket adja elő, világos, könnyed fogalmazását is dicséri. Szerencsésnek találja, hogy a történetet mai nyelven írja, de a szállóigeszerű mondásokat az ódon megfogalmazásban közli. Kifogásolja viszont „túlmoderneskedését”, hogy a hagyományos bibliai *történet* helyett bibliai *elbeszéléseket* ír a címbe, azt sejtette, hogy nem valódi eseményekről van szó. Még felrója, hogy a 86+66 történet megtanítása két elemi osztályban városon is lehetetlen. Mi hozzátehetjük: bizonyára senki sem akadályozta meg az oktatót abban, hogy válogasson. E tankönyvek „hiányosságát” Ravasz László ismeri fel: a precíz fogalmazás mellett hiányzik a kisiskolások számára vonzó meseszerű hangvétel.

Szász Gerő kolozsvári lelkész 1898-ban lemondott 13 évig viselt egyházkerületi főjegyzői tisztségéről. Ekkor már Szász Domokos túlzottan központosító politikája és merész, újszerű pénzkezelése (amiért bórze-püspöknek titulálták), valamint a teológia – mondhatni erőszakos – áthelyezése Kolozsvárra ellenfeleit valóságos párttá szervezte az egyházkerületen belül. Szász Domokos Bartha Lajos – szintén Szászvároson élő – tordosi papot, hunyadi esperest akarta a főjegyzői székbe ültetni. A püspök ellenfelei Bartókot léptették fel vele szemben. Ő az általános tiszteletnek örvendő Kovács Ödön szellemi örökösének számított, s az, hogy végsőkig kiállt az enyedi teológia mellett, az akkori – többségében Nagyenyeden képzett – papság szemében bizonyos dicsfényt kölcsönzött neki, tudósként is sokra becsülték.

⁴⁴ *A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-Kollégium 1895–6. tanévi értesítője* 43–53.

⁴⁵ *A szászvárosi ev. ref. Kan-Kollégium Értesítője az 1892–93-ik tanévről* és a következő értesítők 1898–99-ig.

⁴⁶ *Biblia-ismertetés a gimnáziumok I. és II. osztálya számára.* Írta dr. Bartók György ref. pap és vallásstanár. Nagyenyed, é. n. 109.; *Biblia-ismertetés középiskolák I. és II. osztálya számára.* Írta dr. Bartók György erdélyi ref. püspök. Az 1901. évi konventi tanterv szerint átdolgozta Tárkányi György kolozsvári Ref. kollégiumi vallásstanár. Cluj-Kolozsvár 1922. 93.

⁴⁷ –s –s [Szöts Farkas]: *Bibliai elbeszélések.* In: *Protestáns Szemle* VIII. évf. (1896) 532–533.

Az 1898. június 2–5. között Kolozsvárt megtartott egyházkerületi közgyűlésen szoros küzdelem folyt. A 187 leadott szavazatból 97 Bartókra, 87 Bartha Lajosra esett, úgyhogy az előbbi kapta meg a főjegyzői, vagyis a püspök utáni legmagasabb egyházi tisztséget. Mint frissen megválasztott főjegyző, a közgyűlés jegyzőkönyvét is ő szerkesztette.⁴⁸ Ez a tekintélyes kötet tartalmazza a hét közgyűlési ülészak 76 paragrafusos jegyzőkönyvét 159 lapon, a június 5-i püspöki szék 3 lapos jegyzőkönyvét, a két elhalálozott főgondnok (gr. Bethlen Gábor, Lészai Ferenc) életrajzát 6 lapon, a püspöki jelentés és az igazgatótanácsi jelentés mellékleteit 89+27 lapon, a tanügyi mellékleteket újabb 22 lapon, a név- és tárgymutatót (4 lap). Így a kötet 310 lap terjedelmű. Ezt az egyetlen jegyzőkönyvet rendezte sajtó alá Bartók, az előzőt még Bartha Lajos helyettesi minőségben, a következőt már Kenessey Béla gondozta. Szász Domokos püspök a továbbiakban – ahol csak lehetett – mellőzte az amúgy is vidéken élő Bartók szerepeltetését.

Kolozsvárt, az egyház élén

A főjegyző-választáskor senki sem számított arra, hogy egy fél év múlva az erőskedő 61 éves Szász Domokos püspök hirtelen meghalhat. Szász párthíveit teljesen felkészületlenül érte a haláleset. Igazán esélyes jelöltjük nem volt. Újra az 56 éves Bartha Lajos tordosi lelkész, mint Szász bizalmasát léptették fel, még Szász Gerő kolozsvári lelkész is szóba jött, de őt 68 éves korára való tekintettel „elagottnak” vélték. Az 54 éves főjegyző, „Erdély legtudósabb papja” jó eséllyel indulhatott a választási közgyűlésen. Nemcsak a felekezeti sajtó, hanem a napilapok is állandó figyelemmel követték a „püspökválasztási mozgalmakat”, ismertették az elhangzó nyilatkozatokat, megjelent írásokat. Az *Ellenzék* című kolozsvári napilap, élén Bartha Miklós főszerkesztővel, egyértelműen kiállt Bartók mellett.

Egy Budapesten Irenikus álnévvel jegyzett röpiratból (*Ki legyen az erdélyi református püspök?*) idéz az *Ellenzék* 1899. március 19-i száma. Ez felsorolja az egyházkerület eddigi problémáit (túlhajtott központosítás, külső megújulás – belső hitélet-lanyhulás, közszellem hiánya), a számításba jövő jelölteket, majd így összegez: „Az egyik kiváló szónok, a másik jeles költő, a harmadik tán az egyházépítés munkájának apostola. Hanem akiben mindezen tulajdonságok együtt foglaltatva alkotják azt a jellemet, amely tudásban, – s ami a legfőbb dolog – teológiai tudásban hatalmas, vallásos hitben erős, protestáns szabadelvűségben szilárd, munkában fáradhatatlan, karakterben puritán, ékesszólásban mester, nyilatkozataiban higgadt, de egyenes és őszinte, szívében szerető és bosszútól, gyűlölködéstől ment: az nem más, mint akit az egyházkerület bizalma most egy éves visszavonultságából, csöndes munkálkodása mellől kiszólitott, s a püspök utáni első egyházi dignitáriussá, közjegyzővé tett, Dr. Bartók György szászvárosi lelkész.” Pár nappal később (márc. 21.) egy Omega névvel közölt cikk megállapítja: „Igaz, hogy Szász Domokosnak a politikáját ő sem helyeselte, mint oly sokan mások: de személye iránt mindig tisztelettel viseltetett, s tényei elbírálásában ő volt a legkíméletesebb és a leginkább objektív, és így áll ez ma is!” A lap többször is rámutat: „Nemcsak egyházi, de magyarsági szempontból sem közömbös, hogy kivel fogja betölteni a kerületi közgyűlés bölcsessége a megüresedett püspöki széket” (ápr. 15.). Az is nyil-

⁴⁸ *Az Erdélyi ev. ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1898. évi jún. hó 2–5. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerkesztette Dr. Bartók György közjegyző. Kolozsvárt, 1898.

vánvaló volt, hogy sok függ a választás kimenetelét illetően a vezető főgondnok, báró Bánffy Dezső éppen leköszönt miniszterelnök állásfoglalásától.

A püspökválasztó közgyűlés előtt tíz nappal Bartha Lajos bejelentette, hogy visszalép a jelöltségtől. Ezt követően már előre látható lett Bartók győzelme. A közgyűlést április 18-án, kedden nyitotta meg Bánffy Dezső, s az első fordulóban a visszalépett Bartha 52, Szász Gerő 87, Bartók György 122 szavazatot kapott. A délután sorra került második fordulóban a két első helyezett között lehetett választani, a leadott 255 szavazatból 110 Szász Gerőre, 145 Bartókra esett. Így ő lett az egyházkerület 38. püspöke.⁴⁹ Ez aránylag kis szótöbbségnek számított, mert elődjét, Szász Domokost annak idején Kovács Ödönnel szemben 151:43 arányban szavazták meg. A küldöttség útján meghívott Bartókot a pártatlanságot tanúsító Bánffy főgondnok üdvözölte, majd Bartók beköszöntő beszédet mondott, amelyben leszögezte: „Erdélyi egyházkerületünk néhai püspöke, Szász Domokos, ki szellemének izzó munkájával örök emléket emelt magának egyházkerületünkben, midőn nagy célokat tűzött előnkbe, nehéz feladatokat hagyott reánk: alkotásokat, intézményeket, amelyeket én, mint az ő hivatali utóda, kegyeletes megemlékezéssel, mint drága örökséget veszek át, hogy a nekem adott erők és tehetségek mértéke szerint azoknak fönntartásáról, megőrzéséről, tovább fejlesztéséről gondoskodjam. Érzem a feladat súlyát és nagyságát, és nyilván hirdetem, hogy csak vállvetett, egyetértő békességes munkával érhetjük el a nagy célokat, melyeket az ő magasra törekvő szelleme elénkbe tűzött.”⁵⁰ Ezzel a nyilatkozatával lényegében megnyugtatta a másik szavazótábor híveit, s egyben olyan programot hirdetett, amelyhez hű is tudott maradni.

A Molnár Albert teológiai tanár szerkesztette *Erdélyi Protestáns Lap* eddig szinte tudomást sem vett Bartókról. A választás után megjelent április 20-i számban megállapítja: „Dr. Bartók György nagy és szolid tudása, legnemesebb tanulmányok és élettapasztalatok által fejlődött jelleme, magas lelkesedése, erős munkabírása nem maradhatott elrejtve. Dr. Bartók Györgynek vezérhelyre kellett állíttatnia, hogy érvényesüljön.” A következő szám már Bartók részletes életrajzát is hozza.

A választás után Bartók visszautazott Szászvárosra, s csak hivatali kötelezettségek alkalmával jött a székvárosba. Miután a *Hivatalos Lap* közzétette megválasztatása uralkodói megerősítését, Budapesten május 15-én a király előtt, Wlassics Gyula kultuszminiszter jelenlétében letette a hűségesküt, ezt követően a király kihallgatáson fogadta. Közben még május 6-án a kolozsvári egyházközség az új püspököt – hagyományos módon – meghívta papjául.⁵¹ A püspökbeiktató és főjegyző-választó rendkívüli egyházkerületi közgyűlést május 25-re tűzték ki. Így május 23-án Bartók ünnepélyesen elbúcsúzott szászvárosi híveitől. Sylvester Domokos imája után mondotta el beszédét a zsúfolásig töltött templomban. Délben bankettet tartottak, este pedig az ifjúság fáklyásmennettel tisztelgett lakhelye előtt.

A főjegyző-választást is elég éles – sajtóban is visszhangozott – vita előzte meg. Itt csak lassan kristályosodott ki, hogy kik az esélyesek. Sándor János miriszlói pap lett volna a Bartók-párt kedveltje. Az ellentábor viszont Kenessey Béla körül csoportosult. Jelöltették magukat még Dézsi Gyula, Elekes Viktor és Lénárd József esperesek. Kenessey személyét illetően az a kifogás merült fel, hogy a szabályzat szerint csak

⁴⁹ Vö. az *Ellenzék* 1899. ápr. 17–19-i számaival.

⁵⁰ Dr. Bartók György református püspök beszéde. In: *Ellenzék* 1899. ápr. 19. és *Erdélyi Protestáns Lap* II. évf. (1899) 16. sz. (ápr. 20.)

⁵¹ Vö. *Erdélyi Protestáns Lap* 1899. máj. 11. (19. sz.) és máj. 18. (20. sz.)-i közleményeivel.

„szolgálattevő lelkipásztor” volt megválasztható. Márpedig a teológiai igazgató minősítése nem volt egyértelmű. Pokoly József szolgálattevőnek vélte, kollegája, Molnár Albert ellenkező véleményt nyilvánított.⁵²

A közgyűlésre meghívták Antal Gábor dunántúli püspököt beiktató beszéd tartására. Őt és Bartókot is a Központi Szállóban helyezték el. Bánffy főgondnok szintén Kolozsvárra érkezett. Az első nap délelőttjén a Farkas utcai templomban Szász Domokosról emlékeztek meg, Kenessey Béla prédikált. Délután került sor a főjegyzőválasztásra. Az első fordulóban Kenessey 86, Sándor 35, Elekes 35, Dézsi 17, Lénárd 6 szavazatot kapott. Ezután óvást jelentettek be Kenessey minősítésével kapcsolatban: Bánffy mellette, Bartók ellene szavazott. A többség azonban megadta neki a gyakorló lelkési minősítést. Úgyhogy a következő fordulóban Kenessey 97, Sándor 87 szavazatot kapott, s ezzel megnyílt az út a teológiai tanárok vezető egyházkerületi tisztségekbe emelkedéséhez. Másnap délelőtt – a szépen feldíszített Farkas utcai templomban – került sor az új püspök beiktatására, eskütételére, beköszöntő beszédére. Molnár Albert, Antal Gábor, valamint a Kolozsvári Dalkör közreműködése emelte az ünnepélyességet. Délben Nagy Gábor kerthelyiségében (a Bánffy-palota udvarán) 225 fő vett részt a banketten, ahol hatfogásos magyaros ebédet szolgáltak fel, számos pohárköszöntőt mondtak. A közgyűlés harmadik napján, vasárnap reggel még nyolc fiatal lelkész felszentelésére is sor került.⁵³

Az új püspök nehéz helyzetben indult. Párthíveinek egy része azt várta volna tőle, hogy egy kissé forgassa vissza a történelem kerekét, például a kolozsvári teológia mellé indítsa be újra a nagyenyedi teológiai akadémiát is. Szász támogatóit lehetőleg mellőzze az egyházvezetésből. Bartók – mint székfoglalójában is kijelentette – drága örökségként vette át Szász nagy alkotásait, és működése első éveit jórészt arra fordította, hogy biztosítsa ezek fennmaradását, életképességét. Ehhez mindenekelőtt „etizálnia” kellett az egyházvezetést, megszüntetve az addigi klikkrendszert. Rendbe kellett szednie a kerület pénzügyeit. Szász kockázatos pénzgazdálkodása helyett kiegyensúlyozott, átlátszó kezelést vezetett be. Ő maga igen pontos tisztviselő volt, aki beosztottjaitól, az espere-sektől és a lelkészeiktől is elvárta a naprakész irodai munkát. Ravasz László szerint a püspöki hivatal minden aktája átment a kezén, így körülbelül tízezer iktatószámmal ellátott irományt véleményezett főpásztori szolgálata idején.⁵⁴

Magatartását Kenessey Béla így jellemezte: „Világnézetét, tudását a Kanttól, mint bölcselőtől tanult kriticismus hatotta át és szabályozta; míg erkölcsi jellemét meg szintén a Kanttól, mint etikustól tanult kategorikus imperatívusz szabta meg és alakította ki. A tiszta észnek joga: mindent az utolsó sejtig vagy atomig felelemezni; készen elfogadnia semmit sem szabad, s míg az ész boncol és bírál, a szívnek hallgatnia kell. De nincs joga és beleszólása a kedélynek, mikor közügyek intézéséről van szó; itt egyes egyedül a törvény a mértékadó, s e törvénytől sem a kormányzónak, sem a kormányzottnak sem jobbra, sem balra eltérniök nem szabad.”⁵⁵ A politikát is igyekezett kizárni az egyházkormányzásból. 1905. január 14-én írt pásztorlevelében – képviselőválasztás

⁵² Vö. az *Ellenzék* 1899. ápr. 23., máj. 8., máj. 15., máj. 17., máj. 23-án közölt cikkeivel.

⁵³ *Ellenzék* 1899. máj. 24–29-i számaiban közölt tudósítások.

⁵⁴ Sándor János: Emlékbeszéd Dr. Bartók György felett. In: *Református Szemle* I. évf. (1908) 43–48. sz.; Vö. még Nagy Károly, Radácsi György és Ravasz László írásaival. In: *Bartók emlékezete* 27–40., 41–45., 77.

⁵⁵ Gyászbeszéd. Mondotta a ravatalnál Kenessey Béla theol. igazgató. In: *Bartók emlékezete* 8–12.

előtt – megtiltja a lelkészeknek, hogy részt vegyenek a pártküzdelmekben, s az espereket bízta meg ennek betartásával.⁵⁶

Elődjénél jóval visszavonultabb életet élt, kerülte a közszereplést. Elődje nagy alkotárait – többen is utalnak rá – igyekezett lélekkel feltölteni. Körültekintő egyházvezetésére jellemző: a kolozsvári Szeretetházát halála előtt éppen csak felépíttette – jórészt kölcsönből – Szász Domokos püspök. Bartóknak kellett a pénz kigazdálkodásával és az épület hasznosításával foglalkoznia. A korabeli sajtó még azt is latolgatta, hogy átmenetileg vállalkozónak adják ki az épületet szálloda nyitására, amíg a költségek megtérülnek. Végül sikerült 50 növendéket befogadó leányinternátusként megnyitni 1899 szeptemberében az intézményt. Református polgári leányskola megnyitását viszont anyagi alap nélkül nem merte vállalni. Azonban tudatában volt annak, hogy a református nőnevelést is intézményesíteni kell. A leánygimnázium megnyitása az első világháború végéig elhúzódott. A kolozsvári teológiai fakultást gondjaiba vette, részt vett a tanévnyitó és -záró ünnepségeken, előljárósági üléseken, vizsgákon elnökölt. Ravasz Lászlónak a gyakorlati teológia nyilvános rendes tanáruul történt beiktatása alkalmával mondott üdvözlő beszédében rámutatott, hogy az új professzorra nem „iskolamesteri feladatok, hanem próféta-ság” vár.⁵⁷

A hitélet erősítésére Bartók felújította az 1894-ben beindított, de idő közben elcségyesedett Papi Értekezleteket. Ezek valamennyi református egyházkerületben többkevesebb rendszerességgel működtek az első világháború tájáig. Az *Erdélyi Protestáns Lap* 1900. április 19-i száma közölte *Az erdélyi evang. ref. Egyházkerület Egyházi Értekezletének alapszabályai* tervezetét. Ennek célkitűzése az egyházi ismeretek terjesztése, valamint a református tudat és összetartozás ápolása volt gyűlések és társadalmi-irodalmi tevékenység által. Tulajdonképpen a hívek és lelkészek közös fórumaként szolgált. Egyházi védnöke a püspök, világi elnöke pedig a tudós orientalista gróf Kuun Géza volt. Évente valamelyik nagyobb városban ünnepi gyűlést-találkozót tartottak. Ezek nyitó istentiszteletén rendszerint Bartók mondta az egyházi beszédet. Kettő közülük nyomtatásban is megjelent. Az Erdélyi Ev. Ref. „Egyházi Értekezlet” népies kiadványa címmel sorozat is indult Nagy Károly teológiai tanár, értekezleti titkár szerkesztésében.⁵⁸ Bartók nagy támogatójának, Kuun Gézának a temetésén mondott beszéd is önálló füzetben jelent meg: *Az igazak örökké élnek* címmel (Kolozsvár 1905).

1904 őszén ült össze a reformátusok alkotmánymódosító zsinata, s ennek doktrinerjévé vált Bartók György. Három könyv-terjedelmű dolgozatot is ír, s ezekkel a zsinati törvények kidolgozását alapozza meg, készíti elő. A korábbi filozófus-teológus most egyházjogásszá, vagy éppen -történésszé válik. Beleszól az egyházpolitika alakulásába is.

A református egyházak presbyteriális szervezete (Kolozsvár 1904) című, közel kétszáz lapos munkája a zsinati törvénytervezet kapcsán született. Annak bírálatát megelőzően bemutatja a fejlődés útját. A könyv két részből áll. Az első a külföldi reformátusok

⁵⁶ Kétleveses nyomtatvány „Nagyitszeteű esperes úr!” kezdetű szöveggel. A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban R 127588 jelzet alatt található.

⁵⁷ *Emléklapok Dr. Ravasz Lászlónak a kolozsvári ref. Theológiai Fakultáson a gyakorlati teológia nyilvános rendes tanárának 1907. évi szeptember 15-én tartott Székfoglalójáról*. Kolozsvárt, 1907, 35–36.

⁵⁸ *Harc és béke*. Egyházi beszéd. Mondotta a székelyudvarhelyi ev. ref. templomban május 30-án, az Erdélyi ev. ref. Egyházkerület Egyházi Értekezletének ünnepélyes istentiszteletén dr. Bartók György erdélyi ev. ref. püspök. Kolozsvárt, 1901, 12.; Az Erdélyi ev. ref. „Egyházi Értekezlet” népies kiadványa. Szerkeszti: Nagy Károly ref. theol. tanár, értekezleti titkár. 4. füzet. H. n. [1902] 13. (Bartók: Egyházi beszéd; gr. Kuun Géza: Elnöki megnyitó.)

szervezeteit vizsgálja. Kiindul a katolicizmus és protestantizmus közötti elvi különbségekből, majd a reformáció kezdeteinek, Zwinglinek, Kálvinnak és kortársaiknak a szervezési nézeteit ismerteti. Aztán következnek az egyes nemzeti egyházak a maguk presbiteriális rendszerével (francia, skót, holland, német, lengyel). A második rész a magyarországi reformátusok szervezkedéseit követi nyomon a 16. századtól kezdve. Minden század egy-egy fejezetet kap. A 19. századi rész bemutatja a zsinatok döntéseit, az erdélyi és a másik négy kerület közötti szervezési különbségeket. Mintegy függelékként adja a legújabb törvénytervezetet. A kötet ismertetései⁵⁹ egyöntetűen elismerik, hogy hézagpótló műről van szó. A tényeket pontosan közlő, összehasonlító, objektív hangú értekezés. Egyik bírálója szerint „leplezett apológiát” tartalmaz az erdélyi szervezeti felépítés mellett, minthogy a magyarországi másik négy kerület nem tisztán presbiteriális alapokon szerveződött. Tény, hogy e mű máig referenciának számít a református szakirodalomban.

A *Vallás és élet. Egyház és állam* először az *Erdélyi Protestáns Lap* 1906-os évfolyamában jelent meg 11 folytatásban, majd különnyomatként egy 84 lapos kötetben (Kolozsvár 1906). Filozófiai alapból kiinduló egyházpolitikai mű. Ravasz László a „főpásztori program” összegezését látja benne. Négy részre és 18 fejezetre tagolódik. Első része a bölcséleti megalapozás. Eszerint a lelki világot eszmék irányítják, az eszme mindig a tökéletesre irányul. A tökéletes az ismeret terén mint igaz, a tettek vonatkozásában mint jó, az érzelmek világában mint szép jelenik meg. De a földi életben a tökéletessel sehol sem találkozunk, ez csak az emberi ész szüleménye. A tökéletest Isten képviseli. A vallás a belső szellemi életet jelenti, az egyház csak forma. A vallás keretében a véges szellem találkozik a végtelennel. A vallás szentesíti az erkölcsi élet törvényeit. Az iskolákban nem elég a tudást átadni, egyéniséget is kell alakítani. A vallás-erkölcsi nevelés a családban kezdődik, az iskolában folytatódik. A második rész az egyház és állam viszonyát taglalja. Az egyház és állam egysége egy magasztos ideál. A kettő szétválasztása „nem tartozik a kálvinizmus lényegéhez”, csak kényszerből állhat elő. A modern állam elsődleges feladata a jogvédelem, de a szellemi, erkölcsi haladást is biztosítani kell. Etikai szempontból az egyház és állam egyenjogú, jogi tekintetben viszont az egyház az államnak alárendelt. A harmadik rész a legvitathatóbb: az egyház és iskola viszonyát taglalja. Az iskolaügy régen az egyház kezében volt, de át kell azt vennie az államnak, a felekezetek csak a vallástanítást biztosítsák. A lelkipásztor-képzés is állami feladat, a teológiai fakultásoknak az állami egyetemeken kell működniük. A papság a társadalomban nem lehet kiváltságos réteg. Az állam csak vizontszolgálatért nyújthat nekik jogvédelmet. Itt elsősorban a katolikus szerzetesrendekre utal. Különösen elítéli a klerikalizmust, a pápai hatalom államfelettségét. Az egyházaknak joga, az államnak kötelessége az iskolák fenntartása. A felekezeti iskolák nem kerülhetnek szembe az állami érdekekkel. A negyedik rész az államnak az egyházi vagyon kezelésébe való beleszólási jogát elemzi. Véleménye szerint az állam kötelessége örködni afölött, hogy az egyházak csak a közérdeknek megfelelően használhassák vagyonukat. Az állam tulajdonoscsereét nem kezdeményezhet, de a vagyon rendeltetését megváltoztathatja. A katolikusoknál a pap, a püspök minősül a vagyon tulajdonosául, a protestánsoknál az egyháztagok összessége. E vonatkozásban a törvényhozásnak még határozatot kell hoznia a teljes egyenlőség elve alapján.

⁵⁹ Váró Ferenc: Könyv a zsinat alkalmából. In: *Erdélyi Protestáns Lap* VII. évf. (1904) 33. sz. 267., 34. sz. 276–277.; ugyanő V. F. szignóval. In: *Protestáns Szemle* XVI. évf. (1904) 518–520. A kötetet értékeli még Ravasz László (*Bartók emlékezete* 78–79.) és Makkai Sándor (*Egyházi irodalom* 20.).

Ez az eszmefuttatás politikai téren a 20. század eleji magyarországi gondolkodás szülöttje. Az akkori egységes magyar állam, úgy tűnt, hogy felismerte és szabályozza a nemzetiségi, felekezetközi viszonyokat, s igyekszik törvényben is rögzíteni az egyenlő elbírálást – nem feledkezve meg a magyarság nemzeti érdekeiről. Ezért történhetett meg, hogy már a 19. század végétől kezdve a magyar felekezetek iskoláik százairól mondtak le, s adták át kezelésüket az államnak. Bartók és kortársainak többsége még elképzelni sem tudta, hogy másfél évtized múlva széteshetik a monarchia, s az egyház és állam, állam és iskola viszonya egészen más megvilágításba kerülhet.⁶⁰ Habár az erre ismételtelen figyelmeztető Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek, az EMKÉ-nek már 1886-tól tagja volt Bartók, a nagyenyedi városi kör titkárává választották, utóbb az egyesület alapító tagja lett, püspökként az igazgató választmányba is bekerült.

Amikor a zsinat a teológiai tantervek egységesítését és a teológiai oktatás reformját tűzte terítékre, akkor Bartók egy újabb nagyívű, százalapos művel szolt hozzá a munkálatokhoz: *Theológiai tudomány és lelképásztori képzés* (Kolozsvár 1907). A tizenkét fejezetre oszló kötet úgy foglalja össze a teológia keletkezéséről és a teológiai képzésről a tudnivalókat, hogy az ne csak a szakembereknek, hanem a művelt közönségnek is tájékoztató legyen, s a kezdő teológusoknak pedig bevezető kézikönyv. Először a teológiai tudományok keletkezéséről szól, megállapítva, hogy a vallásos közösségekben élő emberek alkotják az egyházat, az egyház pedig védekezés közben alkotja meg a teológiát, ennek két első ágát, az apologetikát és polemikát. Az első kifele irányul, a második a belső eltévelyedések ellen védekezik. A védekezés szükségessé teszi a hitforma megállapítását, így jön létre a vallásfilozófia, dogmatika, exegézis. Mindezek keleten születtek meg, s onnan vette át őket a nyugati egyház. A továbbiakban megismerjük a skolasztika, a reformáció létrejöttét. Egy újabb fejezet a teológiai tudományok „organizmusába” vezet be: bibliai tudományok, történeti diszciplínák, szisztematika teológia (vallásfilozófia, dogmatika, etika). Módszerük szerint két csoportot különböztet meg: történeti és spekulatív tudományokat, s ezekhez társul a gyakorlati teológia. Különös hangsúlyt kap a harmadik és negyedik fejezet: a szellemtudományok közé sorolja be a teológiát, mely azonban a természettudományok eredményeit is kell hasznosítsa. A teológia nem lehet felekezeties, gyakorlati célzatú. A tudományos vizsgálódásnak az igazságot kell szolgálnia: „A lelkiismeret meghajlik az általa felismert életigazság előtt, s kész száz halált is szenvedni érte, de az ész csak akkor hódol meg, ha az igazság a kritika égő kemencéjében a próbát kiállotta, ha a tapasztalat által igazolást nyert.” Itt egy jegyzetben hivatkozik Böhm Károly tanítására az önismeretre vonatkozóan, ami arra utal, hogy habár Bartók nem sorolható a Böhm-féle filozófiai iskolába, de ismerte annak tanításait. (Fia, ifj. Bartók György viszont az egyik legjelesebb Böhm-tanítvány lett.) Az elméleti alapozás mellett szükséges a gyakorlati felkészítése is a lelkészeknek, erre a gyakorlati teológia tárgyai (egyházi szolgálattan, egyházkormányzattan, missziótan) szolgálnak. A hetedik fejezet a „Hit és tudás” kérdését taglalja, s leszögezi: „Aki Istent önmagában nem érzi, az magán kívül hiába keresi.” Mindenben van valami eszményi, ennek tudata feltételezi Istent. „A csoda a hit kedves gyermeke.” Míg az egzakt tudományokban a forma és tartalom fedik egymást, csodák esetén a fogalmak csak szimbólumok. Itt véget ér az elméleti alapvetés, s a nyolcadik fejezettől a teológia szerkezetével, a papképzéssel foglalkozik. Alaptétele: „A teológiának mint tudománynak a tudományegyete-

⁶⁰ Ismerteti a *Sárospataki Református Lapok* II. évf. (1906) 31. sz. 358. és említi Ravasz László és Makkai Sándor is az előbb idézett helyeken. Makkai 1925-ben (!) nem fűz kommentárt Bartók megállapításaihoz.

meken van a helye.” Az egyetemeken kívül működő teológiai akadémiák, szemináriumok (de nem „fakultások” – jegyzi meg) nem nyújthatnak az egyetemi karokéhoz hasonló szintű képzést. A teológiai tanárok számát vizsgálva a német és francia egyetemek példájából indul ki, ahol 10–20 teológus professzort s több magántanárt foglalkoztat egy-egy egyetem. Nálunk pedig már az 5 rendes tanárral működő teológia magas színvonalúnak számít. Megállapítása szerint legalább 6 rendes tanár (2 biblikus, 1 történész, 1 szisztematikus, 1 bölcsező, 1 gyakorlati teológus) és 1–2 rendkívüli tanár vagy docens kellene egy protestáns teológiára. Így versenyszellem alakulhatna ki, művelnék a szakirodalmat, s biztosított lenne a tanárutánpótlás. Legalább négy év szükséges a kellő felkészítéshez. Megtervezi a tantárgyak felosztását tanévenként, nyolc nem kötelező tárgyat is felvesz. A kollokviumokat megszüntetné, helyettük szemináriumokat létesítene a tanulmányok elmélyítésére. Házi olvasmányokat, bibliográfiát írna elő a hallgatónak. Nem tagadná meg tőlük a szórakozást sem (torna, vívás, tánc, színház – de nem kávéház!). A tanulmányok során három vizsgát tartana: II. év végén alapvizsga, IV. év végén szisztematika tárgyak kikérdezése, két évi gyakorlat után a gyakorlati tárgyakból tett vizsga. A jó pap holtig tanul, életével is példát mutat. A kálvinista papság így tudott a magyar nemzet életére nagy hatást gyakorolni.

Imponálón gazdag francia és német könyvészetet felhasználva írja e művét Bartók. Mintha választ akarna adni itt az egykori teológia körüli vitára is. Szász megteremtette a kolozsvári teológiát, olyannak-amilyennek, de így is összmagyar viszonylatban a legrangosabbnak számított. Bartók viszont megírta, hogy milyen is lehetne egy ideális magyar protestáns teológia. Egyik visszatérő motívuma: „A nyelv és a vallás a népek legrégebb és legdrágább kincsei, amelyek értéküket el nem veszítik soha.” Ravasz László ezt az üzenetet is kiolvassa a könyvből: „Erős hitű, szeretettel teljes, kötelességtudó és evangéliumi igazságoktól áthatott papi nemzedék menti meg az anyaszentegyházat, a magyar nemzetet.” Király Béla rámutat, hogy nemzetépítő művet írt Bartók.⁶¹

Bartóknak püspöksége idején még filológiai munkára is nyílt ideje. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság egyik kiadványaként jelent meg Kálvin János: *A keresztyén vallás alapvonalai* című latin művének magyar fordítása 1903-ban. Az ötödfélszáz lapos szöveget Nagy Károly kolozsvári teológiai tanár fordította, a tolmácsolást Eröss Lajos debreceni teológus és Bartók György revideálta.

Az utolsó Bartók-mű, a *Konfirmációi káté felserdült református gyermekek számára*, már a püspök halála táján jelent meg. Bizonyára szászvárosi tapasztalatai hasznosításával, Tárkányi György kollégiumi vallástanár közreműködésével állította össze. Három részből áll. A keresztyén ember hite cím alá 128, A keresztyén ember élete címhez pedig 48 kérdést csoportosított. A harmadik rész függelék: a különböző egyházak és felekezetek bemutatása, a református és a többi felekezet közti különbség elmagyarázása, továbbá Hitvallás, Fogadástétel, gyülekezeti ének, imák szövege. A kátét a *Református Szemlében* Ravasz László elemezte.⁶² Rámutat, hogy korábban Erdélyben csak Nagy Péter írt kátét, kettőt is. Ezekhez és a nemzetközi példákhoz méri az új kiadványt, s megállapítja: „Az egész műnek összes benyomása a legkedvezőbb. Mindenek előtt kiemeljük rövidségét és tömörségét: sokkal kisebb terjedelemben jóval többet ölel fel, mint Nagy Péter kis kátéja.” Kiküszöböli a történelmi elemet, csupán a dogmatikára szo-

⁶¹ Ravasz László. In: *Bartók emlékezete* 90–91.; Király Béla ismertetése. In: *Erdélyi Protestáns Lap* X. évf. (1907) 17. sz., 133–134.; Ismerteté még Sz. M. [Szlávik Mátyás]. In: *Protestáns Szemle* XIX. évf. (1907), 339–343.

⁶² *Református Szemle* I. évf. (1908), 4–10. sz.

rítkozik. Néhány helyen javaslatot tesz a szöveg átfogalmazására. A címben pedig a „felerdült gyermek” megjelölés helyett a „növendék” szót használná. Az 1908-as második kiadásban már így módosul a cím: *Konfirmációi káté református növendékek számára*. Ötödik kiadása 1918-ban jelenik meg 64 oldalon. A káté az 1920-as évekig volt használatban, akkor rendre bevezették a Heidelbergi Kátét.

Bartók György egész élete alatt prédikátor volt. Életében csak néhány alkalmi igehirdetése jelent meg önálló kis nyomtatványként. Halálát követően fia és veje összegyűjtötték és két kötetben közzétették 39 egyházi beszédét.⁶³ Ifj. Bartók György és Ravasz László közösen jegyzik az elemző Előszót, de a szöveg inkább a gyakorlati teológus Ravasz tollára vall. A két kötetről Makkai Sándor készített összefoglaló ismertetést a *Protestáns Szemle* részére. Megállapítja: „Bartók püspöknek e prédikációkban tükröződő világnézete szinte zordonan komoly; nem az a szelíd, optimisztikus világszemlélet, mely a gyermeklélek sajátja. Bartók a próféták szellemrokona és minden sora azt kiáltja felénk, hogy az élet nem gyönyörűség, hanem kemény kötelességből kényszerűen vállalt harc, melynek célja az, hogy a tűzben megerősödött ember erkölcsi lényé, emberré váljék. Mert, és ez az ő rendes kiindulópontja, mi emberek a természet körébe kötött, múlandó és bűnös lények vagyunk, akiknek egyetlen életlehetősége, egyszersmind célja, reménye és jutalma is az, hogy teljes hősiek erőmegfeszítéssel felemelkedünk az erkölcsi világba, mely ő nála az egyetlen szellemi életnek, Isten országának lényegét jelenti. Ezt az életküzdelmet tudja ő a legnagyobb erővel festeni.” Mint Ravasz rámutat,⁶⁴ Enyeden még explozív erejű, retorikai fogásokat alkalmazó beszédek mondott, lobogó hévvel ostorozott, püspöksége idején már meghitt hangú fejtegetésekben az örök igazságokról, az emberi vágyakról, sebek gyógyulásáról prédikált. Beszédeiben nincs konkrét kauzalitás, többnyire olyan erkölcsi témákról beszél, amelyek bárhol és bármikor aktuálisak. Eredeti beszéde kevés van, viszont sikeresen dolgozza át nagy prédikátorok tanításait. A topikát rendszerint nem tartja be. Igen nehezen írt prédikációt, többször átfogalmazta beszédét, aztán gondosan betanulta. Beszédeinek stílusa ószövetségi hangvételű, a klasszikus római szónoklatokra emlékeztet. Szerencsésen meg tudta különböztetni, hogy mi való a tanszékre és mi a szószékre. Bár tudós ember, filozófus volt, nem vitte a szószékre a tudományt.

Halála és emlékezete

Túl a hatvanadik életéven Bartók testi ereje egyre gyengült. Ezt környezete aggódva tapasztalta. Ő magát azonban nem kímélte, minden feladatát igyekezett teljesíteni. 1907. december 19-én, csütörtökön is részt vett az Igazgatótanács ülésén. A déli szünetben családjá körében elfogyasztott ebéd után érte az agyvérzés, mely este 7-kor végzett vele. Úgy, amint azt egyik temetési beszédében ecsetelte: „Még a halálban is a Te megsegítő kegyelmed volt velem. Midőn szembekerült a kérlelhetetlen ellenséggel, nem engedted, hogy hosszas szenvedések között sírassa életének tűnő napjait, testében kifáradva, lelkében meggyötörve várja a szabadítás óráját, hanem elküldötted a szaba-

⁶³ Dr. Bartók György püspök összegyűjtött művei. *Egyházi beszédek és elmélkedések*. I. köt. Kolozsvár 1910. VIII+156., II. köt. uo. 1912, 160. Makkai Sándor ismertetése. In: *Református Szemle* XXV. évf. (1913) 269–271.

⁶⁴ *Bartók emlékezete* 85–86., valamint *Előszó* az I. kötetben.

dítást, mint szelíd álmod bocsátottad a szeméire a halált, s lelkét felemelted kegyelmed karjain abba a magasabb életbe, ahol a nemesen végzett munkának jutalmát veszi.”⁶⁵

A temetést ugyanúgy rendezték, mint a Szász Domokosét nyolc évvel korábban. A ravatalt a teológia dísztermének gyászleppel bevont szószéke elé állították fel. Hat teológus állt állandóan díszőrséget az erckoporsó mellett. December 22-én, vasárnap a város főutcáinak lámpáit gyászfátyollal beborítva nappal is égették. A temetés kezdetekor, 11 óra előtt a város minden templomának harangja megszólalt. A szertartás alatt az esperesek, majd a volt püspöki titkárok álltak díszőrséget. Antal Gábor dunántúli református püspök imája után Kenessey Béla főjegyző, teológiai igazgató mondotta a gyászbeszédet. Majd a teológia előtt felfejlődött a gyászmenet: elől két díszbe öltözött lovasrendőrt követően a Református Kollégium tanári kara és diáksága, a Földész Dalkör, Dózsa Endre vezetésével a vármegye tisztviselői, utána a városvezetés, majd a rendőrség, az Unitárius Egyház képviselője Boros György dékánnal az élen, a katolikusoké Hirschler József apátplébánossal következett. Az egyetem majdnem teljes tanári karát Farkas Gyula rektor vezette, s minden városi és megyei hatóság küldöttsége jelen volt a menetben. A hivatalosságok után két gyászkocsi vitte a koszorúkat, azután a három szertartást végző lelkész (Antal, Kenessey, Nagy Lajos) következett, majd a hat fekete ló vontatta koporsót szállító gyászhintó, rögtön utána a család tagjai, az egyházkerület papsága és a gyászoló hívek végtelen sora. A temető bejáratával szemben, Nagy Péter és Szász Domokos sírjai közt díszsírhelyet adományozott a város Bartóknak. A kaputól a sírig nyolc esperes vitte a koporsót. A sírnál a halott kedves tanítványa, Nagy Károly teológiai tanár beszélt és imádkozott. A szemerkélő eső közben havazásba váltott át, az év első hava borította be rövidesen a koszorúktól roskadó hantot. A koszorú-rendelés helyett sokan a Dr. Bartók György koszorúmegváltási alapba fizettek, melynek jövedelme a Református Szeretetház kiépülését szolgálta.⁶⁶

Az emlékezetes-látványos temetés után a református intézmények, egyházi hatóságok sora tisztelgett Bartók György emléke előtt. A Farkas utcai templomban az 1908. január 1-jei istentiszteleten Nagy Károly olvasta fel Bartóknak az íróasztalán maradt, ez alkalomra készített prédikációját. Ugyanezen a napon a szilágysomlyói templomban Zsigmond Károly lelkész idézte fel az elhunyt püspök egyéniségét. Az *Erdélyi Protestáns Lap* legutolsó (53.) száma gyászkeretben jelent meg, s Bartók-emlékszámmá vált. A helyébe lépő *Református Szemle* első száma is még a gyász jegyében indul. A *Sárospataki Lapok* 1907/51. száma Radácsi György szerkesztő szép megemlékezését közli.

Február 18-án a teológia dísztermében megtartják az egyházkerület püspökválasztó közgyűlését. Ezen most is Bánffy Dezső főgondnok elnököl, s egyöntetű szavazással Kenessey Bélát választják Bartók utódául. Április 7–8-ra tűzik ki a beiktató közgyűlést. Ennek első napján az elhunyt püspök emléke előtt tisztelgnek. A beszédet Lukács 9, 60. alapján Nagy Károly mondja, az elhunyt enyedi és kolozsvári munkásságát részletezve, úgy is, mint tanítvány és harcostárs, „erényeinek bámulója”. Még aznap délután sor kerül a főjegyző-választásra, ahol Nagy Károly kapja a legtöbb szavazatot. Másnap, 8-án Baksay Sándor dunamelléki püspök segédletével beiktatják Kenessey Bélát a főpásztori tisztségbe.⁶⁷

⁶⁵ Dr. Bartók György a gyors elmúlásról. In: *Ellenzék* 1907. dec. 24.

⁶⁶ Vö. *Ellenzék* 1907. dec. 20–24-i számaival, és az *Erdélyi Protestáns Lap* X. évf. (1907) 53., a *Református Szemle* I. évf. (1908) 1. számával.

⁶⁷ *Református Szemle* I. évf. (1908) 10. és 14. sz.

A kolozsvári Református Kollégium az 1908. június 22-én tartott iskolai évzáró ünnepélyen Barabás Samu kolozsvári lelkész – Bartók nagyenyedi tanítványa – beszédével emlékezik meg az elhunyt püspökről. Az egyházkerület Teológiai Fakultásának szeptember 15-i megemlékezésén Ravasz László olvassa fel terjedelmes dolgozatát *Dr. Bartók György mint theologus* címmel.⁶⁸ A nagyenyedi egyházmegye 1908. október 12-én tartott közgyűlésén a református templomban Sándor János miriszlói lelkész mond igen részletes életrajzot tartalmazó emlékbeszédet.⁶⁹ Végül az egyházkerület Egyházi Értekezletének Kolozsvárt tartott VII. rendes ülése keretében 1908. november 14-én, vasárnap délután a Házsongárdi temetőben Vásárhelyi Boldizsár beszédével leleplezik Bartók síremlékét.⁷⁰

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1908-as közgyűlésén még Szóts Farkas társasági titár jelentésében értékeli Bartók munkásságát, mint íróét és mint támogatóét.⁷¹ Hogy ezután nem borult a feledés homálya a tudós egyházvezetőre, az főleg családjának tulajdonítható: teológiai tanár fiának és vejének. Ők két kiadványt rendeztek sajtó alá. A 300 példányban kinyomtatott *Málnási Dr. Bartók György emlékezete* című, 1909-ben készült 99 lapos füzet a püspök arcképét, nyolc megemlékezést és Bartók utolsó prédikációját tartalmazza. Antal Gábor, Kenessey Béla, Nagy Károly, Sándor József, Tárkányi György, Radácsi György és Ravasz László emlékbeszédei közül messze kiemelkedik a Ravaszé, mely tulajdonképpen az egész bartóki életmű mindmáig legrészletesebb, mélyreható és kritikai elemzése. Ugyancsak az ifj. Bartók–Ravasz páros rendezi sajtó alá két kötetben (1910, 1912) a püspök beszédeinek gyűjteményét, s ehhez prédikatori habitusát elemző előszó-tanulmányt illesztenek. Végül még Makkai Sándor értékeli Bartók pályáivét *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig* (Cluj–Kolozsvár 1925) című terjedelmes dolgozatában.

Makkai Sándor mond temetési beszédet dr. Bartók Györgyné hamvai felett is. Az első világháború után a Bartók-gyermekek áttelepednek Magyarországra, s a püspök özvegyét is magukkal viszik, feltételezhetően a püspök irodalmi hagyatékával együtt. Bartókné 1927. október 27-én hunyt el a budapesti Fásori szanatóriumban. 29-én ideiglenesen a Kerepesi temetőben helyezik nyugalomra, majd a hamvakat 1928. június 6-án Kolozsvárra szállítják, s itt 7-én a püspöki sírboltba helyezik. Makkai Sándor *Megérkezés* című beszédében írja: „Huszonegy évi özvegység, a földi haza elvesztése, hét esztendei vándorlás és folytonos hazasírás után *megérkezett hazá*. Hűségének, szeretetének áldásai és kincsei, melyeket vándorútján szeretteire sugárzott belénk szövődnek, s tovább élnek bennünk...”⁷²

Bartók György életpályája jellegzetesen erdélyi pálya, egyházi keretekben alakuló polihisztor-pálya. Ravasz mutat rá, hogy „a nyelvészetet, filozófiát és a teológia minden egyes diszciplínáját” művelte, s arra is, hogy „egész életén át professzornak készült, s bár ezt a célját soha sem érte el, mégis annyit tanult és annyit írt”, mint akárme-lyik rendes egyetemi tanár.⁷³

⁶⁸ *Protestáns Szemle* XX. évf. (1908) 567–579., 645–658.; Újraközölve: *Bartók emlékezete* 46–93.

⁶⁹ Sándor János: *i. m. i. h.*

⁷⁰ Vásárhelyi Boldizsár: Ünnepi beszéd Dr. Bartók György néhai püspök síremlékének leleplezésénél. In: *Református Szemle* I. évf. (1908) 44. sz., 728–730.

⁷¹ Vö. Szóts Farkas: Jelentés a MPIT 1907. évi működéséről. In: *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1908-iki Évkönyve*. Szerkesztette Szóts Farkas theol. tanár, a társaság titkára. Budapest 1908.

⁷² Makkai Sándor: Megérkezés. Özv. dr. Bartók Györgyné hazahozott hamvai felett. In: *Református Szemle* XXI. évf. (1928) 24. sz., 375–376.

⁷³ *Bartók emlékezete* 47.

György Bartók, the Philosopher Bishop

György Bartók was the 38th Calvinist Bishop of Transylvania. He was born in 1845 at Málnás in the Seklers' Land. Then he studied at Nagyenyed (Aiud, Straßburg) College, the most important High School of Transylvanian Calvinists. During his theological studies Ödön Kovács and his liberal theological ideas had a great influence upon him. After taking the doctor's degree at Tübingen University he became the privatdocent of the Kolozsvár (Cluj, Klausenburg) University. Beginning with 1876 he served as second pastor at Nagyenyed. This is the period when the dispute began whether the Theological Academy should remain there or it should be moved to Kolozsvár, where the university and the bishop's seat was. In this problem Kovács and Bartók were the most prominent defenders of the Nagyenyed Theology. For promoting the defence and the liberal ideas Bartók started the weekly "Egyházi és Iskolai Szemle" (School and Church Review) being its only editor up to 1883. His desire was to become professor of theology at the College. After being elected Domokos Szász – leader of the Kolozsvár-party – bishop, he had no perspectives to be promoted. So in 1892 he accepted the invitation of the Szászváros (Orăștie, Broos) Calvinist Church, being their second pastor and also teacher of religion at the Calvinist Highschool. In 1895 the Theological Academy was moved to Kolozsvár. After the unexpected death of Bishop Szász, those who did not agree with his policy elected Bartók as bishop of the Church. So in 1899 he moved to Kolozsvár and was a wise leader of the Transylvanian Calvinists. He supported the institutes founded by his predecessor. This study presents not only the life of Bartók, but also his literary activity. At the beginning he wrote mostly philosophical studies (Lessing, Kant), later on theological works and schoolboks, in the end he dealt with the organising problems of the church and theologies, the relation between state and church. He was also a famous preacher. Bishop Bartók died unexpectedly in December 1907.